

બીકેમકેન્ટાઇલ બેંક લો કોલેજ પાલનપુર

બંધારણ

SEM -2

૧.૧ ભારતના બંધારણ હેઠળ કેન્દ્રીય ન્યાયતંત્ર

યુનિયન જ્યુડિશિયરી એટલે ભારતની સુપ્રીમ કોર્ટ, જે ભારતમાં ન્યાયિક પ્રણાલીના શિખર પર છે. બંધારણના ભાગ V, પ્રકરણ IV (કલમ 124 થી 147) હેઠળ સ્થાપિત, સુપ્રીમ કોર્ટ બંધારણનું અર્થઘટન કરવામાં, મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવામાં અને ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. તે બંધારણનું રક્ષક અને અપીલની અંતિમ અદાલત છે.

સુપ્રીમ કોર્ટની રચના (કલમ ૧૨૪)

કલમ ૧૨૪(૧) મુજબ, સુપ્રીમ કોર્ટમાં ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ (CJI)નો સમાવેશ થશે અને જ્યાં સુધી સંસદ મોટી સંખ્યા નક્કી ન કરે ત્યાં સુધી, સાતથી વધુ અન્ય ન્યાયાધીશો નહીં. જો કે, વર્ષોથી, કાર્યભારમાં વધારાને કારણે, સંસદના કાયદાઓ દ્વારા સુપ્રીમ કોર્ટની શક્તિમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે. હાલમાં, મંજૂર સંખ્યા CJI સહિત ૩૪ ન્યાયાધીશોની છે.

ન્યાયાધીશોની નિમણૂક (કલમ ૧૨૪(૨))

સુપ્રીમ કોર્ટના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા સુપ્રીમ કોર્ટ અને હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશો સાથે પરામર્શ કર્યા પછી કરવામાં આવે છે, જેમને જરૂરી લાગે છે. સમય જતાં, કોલેજિયમ સિસ્ટમ (ન્યાયિક ઘોષણાઓ દ્વારા વિકસિત) નિમણૂકો માટેનો ધોરણ બની ગઈ છે.

પાત્રતા માપદંડ

કોઈ વ્યક્તિ સુપ્રીમ કોર્ટના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક માટે લાયક ગણાશે જો:

- તે/તેણી ભારતનો નાગરિક છે, અને

- ઓછામાં ઓછા પાંચ વર્ષ સુધી એક ઉચ્ચ ન્યાયાલય (અથવા એક પછી એક બે કે તેથી વધુ ઉચ્ચ ન્યાયાલયોમાં) ન્યાયાધીશ રહ્યા હોય, અથવા
- ઓછામાં ઓછા દસ વર્ષથી ઉચ્ચ ન્યાયાલય(ઓ) માં વકીલાત કરી હોય, અથવા
- રાષ્ટ્રપતિના મતે, એક પ્રતિષ્ઠિત કાયદાશાસ્ત્રી છે.

કાર્યકાળ અને દૂર કરવું (કલમ ૧૨૪(૨) અને ૧૨૪(૪))

- ન્યાયાધીશો 65 વર્ષની ઉંમર સુધી પદ પર રહે છે.
- તેઓ રાષ્ટ્રપતિને પત્ર લખીને રાજીનામું આપી શકે છે.
- કલમ ૧૨૪(૪) મુજબ, સંસદના બંને ગૃહો દ્વારા ખાસ બહુમતી (ઉપસ્થિત અને મતદાન કરતા સભ્યોના બે તૃતીયાંશ અને કુલ સભ્યપદના બહુમતી) દ્વારા સમર્થિત સંબોધન પછી, સાબિત થયેલા ગેરવર્તણૂક અથવા અસમર્થતાના આધારે, રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા જ તેમને દૂર કરી શકાય છે.
- હટાવવાની પ્રક્રિયા ન્યાયાધીશો (તપાસ) અધિનિયમ, 1968 માં વિગતવાર વર્ણવેલ છે.

કેસ કાયદો:

- જસ્ટિસ વી. રામાસ્વામી કેસ (૧૯૯૩): સુપ્રીમ કોર્ટના વર્તમાન ન્યાયાધીશ સામે મહાભિયોગ કાર્યવાહીનો પહેલો કેસ. લોકસભામાં આ પ્રસ્તાવ નિષ્ફળ ગયો હોવા છતાં, તેણે ન્યાયિક જવાબદારી માટે એક મિસાલ સ્થાપિત કરી.

સુપ્રીમ કોર્ટનું અધિકારક્ષેત્ર

સુપ્રીમ કોર્ટ વિવિધ પ્રકારના અધિકારક્ષેત્રનો આનંદ માણે છે, જે તેને દેશની સૌથી શક્તિશાળી ન્યાયિક સંસ્થા બનાવે છે:

૧. મૂળ અધિકારક્ષેત્ર (કલમ ૧૩૧)

કોઈપણ વિવાદમાં સુપ્રીમ કોર્ટ પાસે વિશિષ્ટ મૂળ અધિકારક્ષેત્ર છે:

- ભારત સરકાર અને એક અથવા વધુ રાજ્યો વચ્ચે,

- બે કે તેથી વધુ રાજ્યો વચ્ચે, અથવા
- સંઘ અને એક બાજુ કોઈપણ રાજ્ય(ઓ) અને બીજી બાજુ એક અથવા વધુ રાજ્યો વચ્ચે.

કેસ કાયદો:

- કર્ણાટક રાજ્ય વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૧૯૭૭): સુપ્રીમ કોર્ટે તેના મૂળ અધિકારક્ષેત્રના અવકાશને સ્પષ્ટ કર્યો અને ઠરાવ્યું કે સંઘવાદ બંધારણનું મૂળભૂત લક્ષણ છે.

2. લેખિત અધિકારક્ષેત્ર (કલમ 32)

કલમ 32 સુપ્રીમ કોર્ટને મૂળભૂત અધિકારોના અમલ માટે રિટ જારી કરવાની સત્તા આપે છે. આ કલમ પોતે જ એક મૂળભૂત અધિકાર છે, જેને ડૉ. બી.આર. આંબેડકર દ્વારા "બંધારણનું હૃદય અને આત્મા" કહેવામાં આવ્યું છે.

લેખનના પ્રકારો:

- હેબિયસ કોર્પસ
- આદેશ
- પ્રતિબંધ
- સર્ટીઓરારી
- ક્વો વોરાન્ટો

કેસ કાયદો:

- મેનકા ગાંધી વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૧૯૭૮): કલમ ૨૧ (જીવનનો અધિકાર) નો વ્યાપ વિસ્તાર્યો અને કલમ 32 ને ન્યાયિક નિવારણ માટે એક શક્તિશાળી સાધન બનાવ્યું.

3. અપીલ અધિકારક્ષેત્ર (લેખ ૧૩૨ થી ૧૩૪)

સુપ્રીમ કોર્ટ એ નાગરિક, ફોજદારી અને બંધારણીય બાબતોમાં અપીલની અંતિમ અદાલત છે:

- કલમ ૧૩૨ – બંધારણીય બાબતોમાં અપીલ

- કલમ ૧૩૩ – સિવિલ બાબતોમાં અપીલ
- કલમ ૧૩૪ – ફોજદારી બાબતોમાં અપીલ

કેસ કાયદો:

- કેશવાનંદ ભારતી વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય (૧૯૭૩): એક ઐતિહાસિક કેસ જેમાં સુપ્રીમ કોર્ટે ઠરાવ્યું કે સંસદ બંધારણના "મૂળભૂત માળખા"માં ફેરફાર કરી શકતી નથી.

૪. સલાહકાર અધિકારક્ષેત્ર (કલમ ૧૪૩)

રાષ્ટ્રપતિ કાયદાના પ્રશ્નો અથવા જાહેર મહત્વના તથ્યો પર સુપ્રીમ કોર્ટનો સલાહકાર અભિપ્રાય માંગી શકે છે. આ અભિપ્રાય બંધનકર્તા નથી.

કેસ કાયદો:

- બેરુબારી યુનિયન (૧૯૬૦) માં: પ્રદેશ સોંપવા માટેના ભારત-પાકિસ્તાન કરારના અમલીકરણ પર અભિપ્રાય માંગતો રાષ્ટ્રપતિનો સંદર્ભ.

૫. સમીક્ષા અધિકારક્ષેત્ર (કલમ ૧૩૭)

સુપ્રીમ કોર્ટ સંસદ દ્વારા કરવામાં આવેલી જોગવાઈઓ અથવા કલમ ૧૪૫ હેઠળ બનાવવામાં આવેલા નિયમોને આધીન, તેના દ્વારા પસાર કરાયેલા કોઈપણ ચુકાદા અથવા આદેશની સમીક્ષા કરી શકે છે.

કેસ કાયદો:

- એ.આર. અંતુલે વિરુદ્ધ આર.એસ. નાયક (૧૯૮૮): સુપ્રીમ કોર્ટે પોતાની ભૂલ સ્વીકારી અને સમીક્ષાની મંજૂરી આપી, આ સિદ્ધાંતને સમર્થન આપ્યું કે ન્યાય ફક્ત થવો જ જોઈએ નહીં પણ થતો દેખાય પણ જોઈએ.

૬. ક્યુરેટિવ પિટિશન

બંધારણમાં સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ ન હોવા છતાં, ક્યુરેટિવ પિટિશન એ સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા એક ન્યાયિક નવીનતા છે જે સમીક્ષા અરજી ફગાવી દેવામાં આવ્યા પછી પણ ન્યાયનો ભંગ થતો અટકાવવા માટે છે.

કેસ કાયદો:

- રૂપા અશોક હુર્રા વિરુદ્ધ અશોક હુર્રા (2002): સુપ્રીમ કોર્ટે ઠરાવ્યું કે પ્રક્રિયાના દુરુપયોગ અને ન્યાયના ઘોર કસુવાવડને રોકવા માટે તેના પોતાના નિર્ણયો પર પુનર્વિચાર કરવા માટે ક્યુરેટિવ પિટિશન દાખલ કરી શકાય છે.

ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા

બંધારણ વિવિધ જોગવાઈઓ દ્વારા ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા સુનિશ્ચિત કરે છે:

- ન્યાયાધીશો માટે કાર્યકાળની સુરક્ષા
- સ્થિર સેવા શરતો
- ન્યાયાધીશોના વર્તન પર સંસદમાં કોઈ ચર્ચા નહીં (કલમ ૧૨૧)
- નિવૃત્તિ પછી પ્રેક્ટિસ પર પ્રતિબંધ (SC ન્યાયાધીશો માટે)
- અવમાન બદલ સજા કરવાની સત્તા (કલમ ૧૨૯)

જાહેર હિતની અરજી (PIL)

મૂળ બંધારણનો ભાગ ન હોવા છતાં, પીઆઈએલ હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા લોકો માટે ન્યાય સુલભ બનાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે. સુપ્રીમ કોર્ટે લોકસ સ્ટેન્ડીને ઉદાર બનાવી દીધી, જેનાથી કોઈપણ જાહેર ભાવના ધરાવતા વ્યક્તિને કોર્ટનો સંપર્ક કરવાની મંજૂરી મળી.

કેસ કાયદો:

- એસપી ગુપ્તા વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૧૯૮૧): પીઆઈએલની કાયદેસરતાને માન્યતા આપી અને ન્યાયિક પારદર્શિતા પર ભાર મૂક્યો.
- વિશાખા વિરુદ્ધ રાજસ્થાન રાજ્ય (૧૯૯૭): કાયદાકીય શૂન્યાવકાશને કારણે કાર્યસ્થળ પર જાતીય સતામણી અંગે માર્ગદર્શિકા ઘડવામાં આવી.

સુપ્રીમ કોર્ટ એક રેકૉર્ડ કોર્ટ તરીકે (કલમ ૧૨૯)

સુપ્રીમ કોર્ટ એક કોર્ટ ઓફ રેકૉર્ડ છે, એટલે કે તેના ચુકાદાઓ અને કાર્યવાહી પુરાવારૂપ છે અને તેને કોર્ટના તિરસ્કાર માટે સજા કરવાની સત્તા છે.

નિયમો બનાવવાની સત્તા (કલમ ૧૪૫)

રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરીથી સુપ્રીમ કોર્ટ તેની પ્રથા અને પ્રક્રિયાના નિયમન માટે નિયમો બનાવી શકે છે.

કેન્દ્રીય ન્યાયતંત્ર ભારતીય લોકશાહીના સ્તંભ તરીકે ઊભું છે, જે બંધારણીય શાસન સુનિશ્ચિત કરે છે, નાગરિકોના અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે અને કાયદાના શાસનને જાળવી રાખે છે. તેની ન્યાયિક સક્રિયતા, મૂળભૂત માળખું, પીઆઈએલ અને ઉપચારાત્મક અરજીઓ જેવા નવીન સિદ્ધાંતો દ્વારા, સુપ્રીમ કોર્ટે ભારતના કાનૂની પરિદૃશ્યને આકાર આપ્યો છે. જો કે, લોકોનો વિશ્વાસ જાળવી રાખવા માટે તેણે સક્રિયતાને સંયમ સાથે અને જવાબદારીને સ્વતંત્રતા સાથે સતત સંતુલિત કરવી જોઈએ.

સુપ્રીમ કોર્ટ ફક્ત એક બંધારણીય સત્તા નથી, પરંતુ બંધારણમાં સમાવિષ્ટ મૂળભૂત મૂલ્યોનું સદા ધ્યાન રાખનારી, જીવંત રક્ષક છે.

ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત

(અપેક્ષ કોર્ટ - કલમ ૧૨૪)

ઉચ્ચ અદાલતો (રાજ્ય સ્તર - કલમ ૨૧૪)

(દરેક રાજ્ય / કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ અથવા સામાન્ય હાઇકોર્ટમાં એક)

↓ ↓

સિવિલ કોર્ટ્સ હાયરાકી ફોજદારી કોર્ટ્સ હાયરાકી

(સિવિલ પ્રોસિજર કોડ પર આધારિત) (ક્રિમિનલ પ્રોસિજર કોડ પર આધારિત)

૧. જિલ્લા ન્યાયાધીશ / આચાર્ય ૧. સત્ર ન્યાયાધીશ

ન્યાયાધીશ (નાગરિક અધિકારક્ષેત્ર) (સત્ર અદાલત)

- ગૌણ અદાલતો તરફથી અપીલ - ગંભીર ગુનાઓનું સંચાલન કરે છે

- મુખ્ય કેસોમાં મૂળ અધિકારક્ષેત્ર

↓ ↓

૨. અધિક જિલ્લા ન્યાયાધીશ / ૨. અધિક / સહાયક સત્ર ન્યાયાધીશ

સહાયક જિલ્લા ન્યાયાધીશ - ઓછા ગંભીર ગુનાઓ સંભાળે છે.

↓ ↓

૩. સિવિલ જજ (સિનિયર ડિવિઝન) ૩. ચીફ જ્યુડિશિયલ મેજિસ્ટ્રેટ (સીજેએમ)

- નિર્ધારિત સમય સુધીના મૂળ દાવા - 7 વર્ષ સુધીની સજાવાળા ગુનાઓની સુનાવણી

નાણાકીય મર્યાદા

↓ ↓

૪. સિવિલ જજ (જુનિયર ડિવિઝન) ૪. જ્યુડિશિયલ મેજિસ્ટ્રેટ ફર્સ્ટ ક્લાસ (JMFC)

- નાના દાવાઓ અને નાના વિવાદો - નાના ફોજદારી કેસોનું સંચાલન કરે છે

↓↓

૫. ન્યાય પંચાયત / લોક અદાલત ૫. બીજા વર્ગના ન્યાયિક મેજિસ્ટ્રેટ /

- ગ્રામ્ય સ્તરના વિવાદ નિવારણ એક્ઝિક્યુટિવ મેજિસ્ટ્રેટ

૧.૨ ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખક (CAG): જાહેર નાણાંના બંધારણીય રક્ષક

ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખક (CAG) એ ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ 148 હેઠળ સ્થાપિત એક બંધારણીય સત્તા છે. ભારતની સર્વોચ્ચ ઓડિટ સંસ્થા તરીકે, CAG ભારત સરકાર અને રાજ્ય સરકારોની આવક અને ખર્ચનું ઓડિટ કરીને પારદર્શિતા, જવાબદારી અને સુશાસન સુનિશ્ચિત કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. બંધારણ સભાની ચર્ચા દરમિયાન, ડૉ. બી.આર. આંબેડકરે CAG ને "ભારતના બંધારણમાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ અધિકારી" ગણાવ્યું હતું, અને લોકશાહી માળખામાં તેના મહત્વ પર ભાર મૂક્યો હતો.

CAG ને લગતી બંધારણીય જોગવાઈઓ

ભારતના બંધારણમાં ભારતના નિયંત્રક અને મહાલેખકની ભૂમિકા, સત્તાઓ, ફરજો અને સ્વતંત્રતાને વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે કલમો - કલમ ૧૪૮ થી ૧૫૧ -નો સમૂહ સમર્પિત કરવામાં આવ્યો છે.

કલમ ૧૪૮ – સ્થાપના અને નિમણૂક

- ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા CAG ની નિમણૂકની જોગવાઈ છે.
- CAG છ વર્ષ અથવા 65 વર્ષની ઉંમર સુધી, જે પણ વહેલું હોય ત્યાં સુધી પદ પર રહે છે.

- CAG ને સુપ્રીમ કોર્ટના ન્યાયાધીશની જેમ જ અને તે જ રીતે પદ પરથી દૂર કરી શકાય છે, એટલે કે, સાબિત થયેલા ગેરવર્તણૂક અથવા અસમર્થતાના આધારે સંસદ દ્વારા મહાભિયોગ દ્વારા.
- CAG ની સેવાની શરતો સંસદ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે અને નિમણૂક પછી તેમને ગેરલાભ થાય તે રીતે તેમાં ફેરફાર કરી શકાતા નથી.

કલમ ૧૪૯ – ફરજો અને સત્તાઓ

- CAG ની ફરજો અને સત્તાઓ સંસદ દ્વારા કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવશે.
- કોમ્પ્રોલર અને ઓડિટર જનરલ (ફરજો, સત્તાઓ અને સેવાની શરતો) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ હેઠળ, CAG ને આની સત્તા છે:
 - ભારતના સંકલિત ભંડોળ અને વિધાનસભા ધરાવતા દરેક રાજ્ય અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશના તમામ ખર્ચનું ઓડિટ કરો.
 - સરકાર દ્વારા મોટા પ્રમાણમાં ભંડોળ પૂરું પાડવામાં આવતા સત્તાવાળાઓ અને સંસ્થાઓના ખાતાઓનું ઓડિટ કરો.
 - કંપની કાયદાની જોગવાઈઓ અનુસાર સરકારી કંપનીઓનું ઓડિટ કરો.
 - રાષ્ટ્રપતિ/રાજ્યપાલોને ઓડિટ રિપોર્ટ સબમિટ કરો, જે પછી તેમને સંસદ/રાજ્ય વિધાનસભાઓ સમક્ષ રજૂ કરે છે.

કલમ ૧૫૦ – હિસાબનું સ્વરૂપ

- CAG ની સલાહ પર રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા નિર્ધારિત ફોર્મમાં સંઘ અને રાજ્યોના હિસાબો રાખવાના છે.

કલમ ૧૫૧ – CAG ના અહેવાલો

- CAG ના અહેવાલો આનાથી સંબંધિત છે:

- યુનિયનના હિસાબો રાષ્ટ્રપતિને સુપરત કરવામાં આવે છે.
- રાજ્યના હિસાબો રાજ્યપાલને સુપરત કરવામાં આવે છે.
- આ અહેવાલો પછી સંબંધિત વિધાનસભાઓ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે.

CAG ની ભૂમિકા અને કાર્યો

CAG ઓડિટિંગ અને એકાઉન્ટિંગ બંને કાર્યો કરે છે, જોકે એકાઉન્ટિંગ જવાબદારીઓ હવે મોટાભાગે કેન્દ્ર સરકારના એકાઉન્ટ્સ કંટ્રોલર જનરલને સોંપવામાં આવી છે.

૧. ઓડિટિંગ ભૂમિકા

- સરકારી ખર્ચનું ઓડિટ: જાહેર ભંડોળનો ઉપયોગ આર્થિક, કાર્યક્ષમ અને ઇચ્છિત હેતુઓ માટે થાય છે તેની ખાતરી કરવા.
- રસીદોનું ઓડિટ: મહેસૂલ વસૂલાતની તપાસ કરે છે અને કોઈપણ લીકેજ અથવા અંડર-મૂલ્યાંકન માટે તપાસ કરે છે.
- જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો (PSUs) નું ઓડિટ: નાણાકીય નિયમો, કાર્યક્ષમતા અને કામગીરી ઓડિટનું પાલન સુનિશ્ચિત કરે છે.
- સ્વાયત્ત સંસ્થાઓ અને સત્તાવાળાઓનું ઓડિટ: જો આ સંસ્થાઓને સરકારી અનુદાન દ્વારા નોંધપાત્ર રીતે ભંડોળ પૂરું પાડવામાં આવે છે.

૨. જાહેર પર્સના રક્ષક

- જાહેર ભંડોળના બગાડ, દુરુપયોગ અથવા ઉચાપતને રોકવા માટે ચોકીદાર તરીકે કાર્ય કરે છે.
- રાજકોષીય શિસ્ત અને જવાબદાર નાણાકીય શાસનને પ્રોત્સાહન આપે છે.

૩. વિધાનસભાને રિપોર્ટિંગ

- સંસદ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓને કામગીરી ઓડિટ, પાલન ઓડિટ અને નાણાકીય ઓડિટ સબમિટ કરે છે.
- આ અહેવાલોની તપાસ પછી પબ્લિક એકાઉન્ટ્સ કમિટી (PAC) અને કમિટી ઓન પબ્લિક અંડરટેકિંગ્સ (COPU) દ્વારા કરવામાં આવે છે.

CAG નું મહત્વ

- જવાબદારીને મજબૂત બનાવવી: નાણાકીય ખામીઓ અને ગેરશાસન માટે કારોબારી જવાબદાર બને છે.
- પારદર્શિતા વધારવી: જાહેર ખર્ચમાં ભ્રષ્ટાચાર, બિનકાર્યક્ષમતા અને અનિયમિતતાઓ શોધવામાં મદદ કરે છે.
- જાહેર હિત: સરકારી આવકનો યોગ્ય ઉપયોગ સુનિશ્ચિત કરીને કરદાતાઓના વ્યાપક હિતમાં કાર્ય કરે છે.
- બંધારણીય મૂલ્યોનું સમર્થન: જાહેર નાણાંને કાયદાકીય દેખરેખ હેઠળ રાખીને લોકશાહી શાસનને મજબૂત બનાવે છે.

CAG પર સીમાચિહ્નરૂપ કેસ કાયદા

૧. એ.કે. રોય વિરુદ્ધ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (૧૯૮૨) એઆઈઆર ૭૧૦

- એવું માનવામાં આવ્યું કે CAG કારોબારી તંત્રને આધીન નથી; તેના બદલે, તે એક સ્વતંત્ર બંધારણીય સત્તા છે.
- જાહેર નાણાંના ચોકીદાર તરીકે CAG ની સ્વતંત્રતા તેમના કાર્યમાં કેન્દ્રસ્થાને છે તેના પર ભાર મૂક્યો.

2. સુબ્રમણ્યમ સ્વામી વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (2014) 8 SCC 682

- જોકે તે સીધા CAG વિશે નથી, તે જાહેર કચેરીઓમાં પારદર્શિતા અને જવાબદારીના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે - જે સિદ્ધાંતો CAG ઓડિટ દ્વારા સુનિશ્ચિત કરે છે.

૩. યુનિફાઇડ ટેલિકોમ સર્વિસ પ્રોવાઇડર્સ અને અન્ય લોકોનું સંગઠન વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૨૦૧૪) ૬ એસસીસી ૧૧૦

- સુપ્રીમ કોર્ટે જણાવ્યું હતું કે CAG પાસે સરકાર સાથે આવક વહેંચણી વ્યવસ્થામાં સામેલ ખાનગી ટેલિકોમ કંપનીઓનું ઓડિટ કરવાનો અધિકાર છે.
- CAG ના અધિકારક્ષેત્રનો વ્યાપ જાહેર સંસાધનો સાથે વ્યવહાર કરતી ખાનગી સંસ્થાઓ સુધી વિસ્તૃત કર્યો, ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે સંસ્થાના પ્રકારને ધ્યાનમાં લીધા વિના જાહેર નાણાંનું ઓડિટ થવું જોઈએ.

૪. સેન્ટર ફોર પબ્લિક ઇન્ટરેસ્ટ લિટીગેશન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૨જી સ્પેક્ટ્રમ કેસ), (૨૦૧૨) ૩ એસસીસી ૧

- CAGના ઓડિટમાં 2G સ્પેક્ટ્રમ લાઇસન્સની ફાળવણીમાં અનિયમિતતાઓ બહાર આવી હતી, જેનાથી સરકારી તિજોરીને મોટું નુકસાન થવાનો અંદાજ છે.
- આ ઓડિટ રિપોર્ટ ન્યાયિક ચકાસણી શરૂ કરવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી હતી, જેના પરિણામે લાઇસન્સ રદ કરવામાં આવ્યા હતા અને ફોજદારી કાર્યવાહી કરવામાં આવી હતી.
- આ કેસમાં ન્યાયિક અને જાહેર ચર્ચામાં CAG અહેવાલોની અસર પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો હતો.

ભારતના કંટ્રોલર અને ઓડિટર જનરલ ભારતના લોકશાહી અને નાણાકીય સ્થાપત્યના એક મહત્વપૂર્ણ સ્તંભ તરીકે સેવા આપે છે. જાહેર ખર્ચનું ઓડિટ કરીને અને અનિયમિતતાઓને ઉજાગર કરીને, CAG શાસનમાં પારદર્શિતા, કાર્યક્ષમતા અને અખંડિતતાની સંસ્કૃતિને પ્રોત્સાહન આપે છે. ખાનગીકરણ, ડિજિટાઇઝેશન અને જટિલ ભંડોળ પદ્ધતિઓ સાથે શાસન મોડેલો વિકસિત થતાં, CAG ની ભૂમિકા પણ જાહેર નાણાંના રક્ષક બનવા માટે વિસ્તરવી જોઈએ. સુધારાઓ, સક્રિય દેખરેખ અને

ન્યાયિક સમર્થન દ્વારા, CAG ભારતના જવાબદારી અને સુશાસનના બંધારણીય વચનને વધુ મજબૂત બનાવી શકે છે.

૧.૩ રાજ્યો

ભારત રાજ્યોનું સંઘ છે, અને "રાજ્ય" ની વિભાવના દેશના બંધારણીય અને રાજકીય માળખામાં એક મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. 26 નવેમ્બર 1949 ના રોજ અપનાવવામાં આવેલ અને 26 જાન્યુઆરી 1950 ના રોજ લાગુ કરાયેલ ભારતના બંધારણમાં મૂળરૂપે ભારતને ભાગ A, B, C અને D રાજ્યોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યું હતું. જો કે, રાજ્ય પુનર્ગઠન અધિનિયમ, 1956 પસાર થતાં, રાજ્યોના વર્ગીકરણ માટે વધુ તર્કસંગત અને ભાષાકીય આધાર અપનાવવામાં આવ્યો.

બંધારણ રાજ્યોનો ઉલ્લેખ વિવિધ સંદર્ભોમાં કરે છે - વહીવટી વિભાગો, કાયદાકીય ક્ષમતાઓ, સંઘીય વ્યવસ્થાઓ અને મૂળભૂત શાસન પદ્ધતિઓ. આ લેખ રાજ્યોની બંધારણીય સ્થિતિ, તેમની સત્તાઓ, માળખું અને ભારતીય સંઘવાદમાં તેમની ભૂમિકાને આકાર આપતા કાનૂની સિદ્ધાંતો અને ચુકાદાઓની શોધ કરે છે.

રાજ્યો સંબંધિત બંધારણીય જોગવાઈઓ

કલમ ૧ – સંઘનું નામ અને પ્રદેશ

બંધારણના અનુચ્છેદ 1(1) માં જણાવાયું છે કે "ભારત, એટલે કે ભારત, રાજ્યોનું સંઘ હશે." "ફેડરેશન" ને બદલે "યુનિયન" શબ્દનો ઉપયોગ ઇરાદાપૂર્વક કરવામાં આવ્યો હતો, જે ભારતીય પ્રદેશની અવિભાજ્યતા દર્શાવે છે. તે સૂચવે છે કે ભારતીય સંઘ રાજ્યો વચ્ચેના કોઈપણ કરારનું પરિણામ નથી અને રાજ્યોને અલગ થવાનો અધિકાર નથી.

કલમ 1(2) મુજબ, રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોનો ઉલ્લેખ બંધારણની પ્રથમ અનુસૂચિમાં કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રથમ અનુસૂચિ હેઠળ વર્ગીકરણ

બંધારણની પહેલી અનુસૂચિમાં નીચે મુજબની યાદી આપેલ છે:

- 28 રાજ્યોના નામ અને તેમના પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રો

- 8 કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના નામ

આ વર્ગીકરણ ગતિશીલ છે અને સંસદ દ્વારા કલમ 2, 3 અને 4 હેઠળ તેમાં સુધારો કરી શકાય છે.

રાજ્યોની રચના, ફેરફાર અને પુનર્ગઠન

કલમ 2 – નવા રાજ્યોનો પ્રવેશ અથવા સ્થાપના

સંસદ કાયદા દ્વારા સંઘમાં પ્રવેશ આપી શકે છે અથવા તેને યોગ્ય લાગે તેવી શરતો પર નવા રાજ્યોની સ્થાપના કરી શકે છે.

ઉદાહરણ: ૧૯૭૫માં ૩૬મા બંધારણીય સુધારા દ્વારા સિક્કિમનો રાજ્ય તરીકે સમાવેશ.

કલમ 3 – નવા રાજ્યોની રચના અને હાલના રાજ્યોના ક્ષેત્રો, સીમાઓ અથવા નામોમાં ફેરફાર

આ લેખ સંસદને આની સત્તા આપે છે:

- રાજ્યોના ભાગોને અલગ કરીને અથવા એક કરીને એક નવું રાજ્ય બનાવો.
- કોઈપણ રાજ્યની સીમા અથવા નામ બદલો

પ્રક્રિયા:

1. રાષ્ટ્રપતિએ બિલને સંબંધિત રાજ્ય વિધાનસભાને તેના મંતવ્યો માટે મોકલવું જોઈએ.
2. જોકે, રાજ્યનો દૃષ્ટિકોણ સંસદ માટે બંધનકર્તા નથી.

કેસ લો: બાબુલાલ પરાટે વિરુદ્ધ બોમ્બે રાજ્ય (૧૯૬૦) - સુપ્રીમ કોર્ટે કલમ ૩ ની બંધારણીય માન્યતાને સમર્થન આપ્યું, અને કહ્યું કે રાષ્ટ્રપતિની ભલામણ અને રાજ્ય વિધાનસભાને સંદર્ભ ફક્ત પ્રક્રિયાગત છે અને સંસદની સત્તા પર મર્યાદા નથી.

રાજ્યોની સંઘીય પ્રકૃતિ અને સ્થિતિ

ભલે ભારતને "રાજ્યોના સંઘ" તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે, તેમ છતાં તેનું માળખું અર્ધ-સંઘીય છે, જેમાં મજબૂત કેન્દ્ર છે.

સત્તાઓનું વિતરણ

બંધારણની સાતમી અનુસૂચિ કાયદાકીય સત્તાઓને ત્રણ યાદીઓમાં વહેંચે છે:

1. યુનિયન યાદી - સંસદ (દા.ત., સંરક્ષણ, વિદેશી બાબતો)
2. રાજ્ય યાદી - રાજ્ય વિધાનસભાઓ (દા.ત., પોલીસ, જાહેર આરોગ્ય)
3. સમવર્તી યાદી - બંને (દા.ત., ફોજદારી કાયદો, લગ્ન)

કલમ 246 સંસદ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કાયદાઓના વિષયવસ્તુની રૂપરેખા આપે છે.

કેસ લો: પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૧૯૬૩) - સુપ્રીમ કોર્ટે ચુકાદો આપ્યો કે ભારતીય બંધારણ ખરેખર સંઘીય નથી કારણ કે રાજ્યો સાર્વભૌમ નથી. તેણે બંધારણના એકાત્મક પક્ષપાત પર ભાર મૂક્યો.

રાજ્યોનું શાસન

દરેક રાજ્ય પાસે છે:

- રાજ્યપાલ (કલમ ૧૫૩)
- વિધાનસભા (કલમ ૧૬૮)
- ઉચ્ચ અદાલત (કલમ 214)
- મુખ્યમંત્રીના નેતૃત્વ હેઠળ મંત્રી પરિષદ (કલમ ૧૬૩)

રાજ્યપાલની ભૂમિકા

રાજ્યપાલની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવે છે અને તેઓ રાજ્યના નામાંકિત વડા તરીકે કાર્ય કરે છે. વાસ્તવિક કારોબારી સત્તા મંત્રી પરિષદ પાસે રહે છે.

કેસ લો: એસ.આર. બોમ્મઈ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૧૯૮૪) - આ કેસમાં રાજ્યપાલના વિવેકાધિકારની મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી હતી અને ચુકાદો આપ્યો હતો કે કલમ ૩૫૬ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ શાસન

ફક્ત છેલ્લા ઉપાય તરીકે લાદવું જોઈએ. તે રાજ્યની સ્વાયત્તતા અને સંઘીય સંતુલનના મહત્વને પુનઃપુષ્ટિ કરે છે.

રાજ્ય સ્વાયત્તતા અને મર્યાદાઓ

રાજ્યો પાસે કાયદાકીય, કારોબારી અને નાણાકીય સત્તાઓ હોય છે, પરંતુ તેમની સ્વાયત્તતા ઘણીવાર આના દ્વારા મર્યાદિત હોય છે:

- રાજ્ય કાયદા પર કેન્દ્રીય નિયંત્રણ
- ઓલ ઇન્ડિયા સર્વિસીસની હાજરી
- કેન્દ્ર પર નાણાકીય નિર્ભરતા (નાણા પંચની ભલામણો)

કલમ 3૫૬ – રાજ્યોમાં બંધારણીય તંત્રની નિષ્ફળતા

જો રાજ્ય સરકાર બંધારણીય જોગવાઈઓ અનુસાર કાર્ય કરવામાં નિષ્ફળ જાય તો રાષ્ટ્રપતિને તેમના કાર્યો સંભાળવાની મંજૂરી આપે છે.

કેસ લો: એસઆર બોમ્મઈ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ - રાષ્ટ્રપતિ શાસન લાદવા માટે કડક માર્ગદર્શિકા ઘડી અને ભાર મૂક્યો કે રાજ્ય સરકારોને મનસ્વી રીતે બરતરફ કરી શકાતી નથી.

રાજ્યોની ભાષાકીય અને સાંસ્કૃતિક ઓળખ

ઘણા રાજ્યોની રચના ભાષાકીય અને સાંસ્કૃતિક ઓળખ પર આધારિત રહી છે.

ઉદાહરણ: આંધ્રપ્રદેશ ૧૯૫૩માં ભાષાકીય ધોરણે રચાયેલું પહેલું રાજ્ય હતું. ત્યારબાદ રાજ્ય પુનર્ગઠન અધિનિયમ, ૧૯૫૬ લાગુ કરવામાં આવ્યો.

કેસ લો: બેરુબારી યુનિયન કેસ (૧૯૬૦) - ભારતીય પ્રદેશ સોંપવાના પ્રશ્નને સંબોધિત કર્યો અને સ્પષ્ટ કર્યું કે કોઈપણ સોંપણી માટે બંધારણીય સુધારાની જરૂર છે, ફક્ત કલમ ૩ હેઠળ સંસદના કાયદાની નહીં.

રાજ્ય પુનર્ગઠનમાં તાજેતરના વિકાસ

1. જમ્મુ અને કાશ્મીર પુનર્ગઠન અધિનિયમ, 2019

- જમ્મુ અને કાશ્મીરને બે કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યું: જમ્મુ અને કાશ્મીર અને લદાખ
- કલમ 370 હેઠળનો ખાસ દરજ્જો રદ કરવામાં આવ્યો.

2. તેલંગાણા રચના (૨૦૧૪)

- આંધ્ર પ્રદેશ પુનર્ગઠન અધિનિયમ, 2014 હેઠળ આંધ્ર પ્રદેશમાંથી રચાયેલ.

ભારતીય બંધારણ રાજ્યોના નિર્માણ, વહીવટ અને શાસન માટે એક લવચીક માળખું પૂરું પાડે છે. જ્યારે રાજ્યો પાસે નોંધપાત્ર સત્તાઓ છે, તેમનું અસ્તિત્વ અને અધિકારક્ષેત્ર સંસદની ઇચ્છાને આધીન છે. જો કે, વિવિધ ન્યાયિક ઘોષણાઓ દ્વારા, ખાસ કરીને એસઆર બોમાઈમાં, ન્યાયતંત્રે સંઘવાદ, રાજ્ય સ્વાયત્તતા અને બંધારણવાદના સિદ્ધાંતોને પુનઃપુષ્ટિ આપી છે.

ભારત જેવા વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર દેશમાં રાજ્યોની ભૂમિકા અનિવાર્ય છે. રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતા જાળવવા માટે સહકારી સંઘવાદ સુનિશ્ચિત કરવો અને રાજ્ય સ્તરે લોકશાહી આદેશનું સન્માન કરવું જરૂરી છે.

૧.૪ રાજ્ય વિધાનસભા

ભારતીય બંધારણ એક સંઘીય માળખું સ્થાપિત કરે છે, જે સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે સત્તાઓનું વિભાજન કરે છે. રાજ્યના શાસન તંત્રના મુખ્ય ઘટકોમાંનું એક તેની વિધાનસભા છે, જે રાજ્ય સ્તરે કાયદા ઘડતર અને નીતિ ઘડતરમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. ભારતના બંધારણનો ભાગ VI (લેખ 168 થી 212) રાજ્ય વિધાનસભા સાથે સંબંધિત છે. રાજ્ય વિધાનસભાની રચના, રચના, સત્તાઓ અને કાર્યો લોકશાહી પ્રતિનિધિત્વ અને અસરકારક શાસન સુનિશ્ચિત કરવા માટે રચાયેલ છે.

રાજ્ય વિધાનસભાનું માળખું

રાજ્યની વિધાનસભા એકગૃહ અથવા દ્વિગૃહ હોઈ શકે છે:

- એક ગૃહવાળી વિધાનસભા: મોટાભાગના ભારતીય રાજ્યોમાં એકમાત્ર વિધાનસભા સંસ્થા તરીકે વિધાનસભા (વિધાનસભા) હોય છે.
- દ્વિગૃહીય વિધાનસભા: ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, આંધ્ર પ્રદેશ અને તેલંગાણા જેવા કેટલાક રાજ્યોમાં વિધાનસભા ઉપરાંત વિધાન પરિષદ (વિધાન પરિષદ) પણ છે.

કલમ ૧૬૮ – રાજ્યોમાં વિધાનસભાઓનું બંધારણ

આ કલમ દરેક રાજ્યમાં વિધાનસભાના અસ્તિત્વની જોગવાઈ કરે છે. રાજ્ય વિધાનસભામાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

- રાજ્યપાલ
- વિધાનસભા
- વિધાન પરિષદ (જ્યાં લાગુ પડે)

રાજ્યપાલ વિધાનસભાનો અભિન્ન ભાગ છે અને કાયદાકીય પ્રક્રિયામાં બંધારણીય ભૂમિકા ભજવે છે.

ધરોની રચના

વિધાનસભા (વિધાનસભા) – કલમ 170

- સભ્યો સાર્વત્રિક પુખ્ત મતાધિકારના આધારે લોકો દ્વારા સીધા ચૂંટાય છે.
- ન્યૂનતમ સંખ્યા: ૬૦ સભ્યો; મહત્તમ: ૫૦૦ સભ્યો (અપવાદો: સિક્કિમ, ગોવા, વગેરે જેવા નાના રાજ્યો)
- કાર્યકાળ: પાંચ વર્ષ, સિવાય કે વહેલા વિસર્જન કરવામાં આવે.

વિધાન પરિષદ (વિધાન પરિષદ) – કલમ 171

- સભ્યો રાજ્યપાલ દ્વારા પરોક્ષ રીતે ચૂંટાયેલા અથવા નામાંકિત થાય છે.
- સંખ્યાબળ: વિધાનસભાના એક તૃતીયાંશથી વધુ નહીં; ઓછામાં ઓછા: 40 સભ્યો

- રચનામાં શામેલ છે:

- સ્થાનિક સંસ્થાઓ દ્વારા ચૂંટાયેલા ૧/૩
- શિક્ષકો દ્વારા ચૂંટાયેલા ૧/૧૨
- સ્નાતકો દ્વારા ચૂંટાયેલા 1/12
- ધારાસભ્યો દ્વારા ચૂંટાયેલા ૧/૩
- રાજ્યપાલ દ્વારા નામાંકિત બાકી રહેલ

લાયકાત અને ગેરલાયકાત

કલમ ૧૭૩ – લાયકાત

રાજ્ય વિધાનસભાના સભ્ય બનવા માટે:

- ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ
- ૨૫ વર્ષ (એસેમ્બલી), ૩૦ વર્ષ (કાઉન્સિલ) હોવા જોઈએ.
- કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત અન્ય લાયકાત હોવી આવશ્યક છે

ગેરલાયકાત - કલમ ૧૯૧ અને ૧૯૨

- ગેરલાયકાતમાં નફાનું પદ સંભાળવું, અસ્વસ્થ માનસિકતા, નાદારી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
- રાજ્યપાલ ચૂંટણી પંચ સાથે પરામર્શ કરીને કલમ ૧૯૨ હેઠળ ગેરલાયકાતનો નિર્ણય લે છે.

પ્રિસાઇડિંગ ઓફિસર્સ

- વિધાનસભા: સ્પીકર અને ડેપ્યુટી સ્પીકર (લેખ ૧૭૮-૧૮૧)
- વિધાન પરિષદ: અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ (લેખ ૧૮૨-૧૮૫)

સ્પીકર અને ચેરમેન સંબંધિત ગૃહોની અધ્યક્ષતા કરે છે અને શિષ્ટાચાર અને વ્યવસ્થા જાળવે છે.

કાયદાકીય પ્રક્રિયા

સામાન્ય બિલો

- કોઈપણ ગૃહમાં રજૂ કરી શકાય છે (નાણાં બિલ સિવાય)
- બંને ગૃહો દ્વારા પસાર થવું આવશ્યક છે (દ્વિગૃહીય રાજ્યોમાં)
- રાજ્યપાલની સંમતિ જરૂરી છે

નાણાં બિલ - કલમ ૧૯૮

- રાજ્યપાલની ભલામણથી જ વિધાનસભામાં રજૂ કરી શકાય છે
- વિધાન પરિષદને નકારવાની કોઈ સત્તા નથી, ફક્ત ભલામણો કરવાની સત્તા છે
- કાયદા માટે રાજ્યપાલની સંમતિ જરૂરી છે

નાણાકીય બિલો - કલમ 203

- મની બિલ જેવું જ છે પરંતુ તેમાં કલમ 110 માં દર્શાવેલ બાબતો ઉપરાંતના મુદ્દાઓ શામેલ છે
- પ્રક્રિયા સમાન છે પરંતુ વધુ કાયદાકીય ચકાસણી સાથે

સત્તાઓ અને કાર્યો

કાયદાકીય સત્તાઓ

- રાજ્ય વિધાનસભા રાજ્ય યાદી અને સમવર્તી યાદી (સાતમી અનુસૂચિ) ના વિષયો પર કાયદા બનાવે છે.
- સમવર્તી યાદી પર કેન્દ્ર અને રાજ્યના કાયદા વચ્ચે સંઘર્ષના કિસ્સામાં, કેન્દ્રીય કાયદો પ્રવર્તે છે (કલમ 254)

નાણાકીય સત્તાઓ

- નાણામંત્રી દ્વારા રજૂ કરાયેલ રાજ્ય બજેટને મંજૂરી આપે છે.
- રાજ્યના સંકલિત ભંડોળમાંથી ખર્ચને અધિકૃત કરે છે

કારોબારી પર નિયંત્રણ

- પ્રશ્નો, દરખાસ્તો, ચર્ચાઓ, અવિશ્વાસ દરખાસ્તો વગેરે જેવા સાધનો દ્વારા.
- વિધાનસભા મંત્રી પરિષદને તેના કાર્યો માટે જવાબદાર ઠેરવી શકે છે

બંધારણીય કાર્યો

- રાજ્યને અસર કરતી બંધારણીય જોગવાઈઓમાં સુધારા પ્રસ્તાવિત કરી શકે છે
- ભારતના રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીમાં ભૂમિકા ભજવે છે (કલમ 54)

રાજ્યપાલની ભૂમિકા

રાજ્યપાલ, વિધાનસભાનો ભાગ હોવા છતાં, મુખ્યત્વે બંધારણીય વડા તરીકે કાર્ય કરે છે:

- બિલોને સંમતિ આપે છે અથવા રોકે છે
- રાષ્ટ્રપતિના વિચારણા માટે બિલ અનામત રાખી શકે છે (કલમ 200)
- વિધાનસભા બોલાવી શકે છે, મુલતવી રાખી શકે છે અથવા વિસર્જન કરી શકે છે (કલમ ૧૭૪)
- જ્યારે વિધાનસભા સત્ર ચાલુ ન હોય ત્યારે કલમ 213 હેઠળ વટહુકમ બહાર પાડી શકે છે.

વિસર્જન અને સસ્પેન્શન

- મંત્રી પરિષદની સલાહથી રાજ્યપાલ વિધાનસભાનું વિસર્જન કરી શકે છે.
- રાષ્ટ્રપતિ શાસન (કલમ 356) હેઠળ, રાજ્ય વિધાનસભાનું વિસર્જન અથવા સસ્પેન્ડ કરી શકાય છે.

ન્યાયિક ચકાસણી અને કેસ કાયદા

રાજ્ય વિધાનસભાઓની કામગીરી વિવિધ સીમાચિહ્નરૂપ ચુકાદાઓમાં ન્યાયિક અર્થઘટનનો વિષય રહી છે:

1. કિહોતો હોલોહન વિ. અચિલ્હુ (1992)

- દસમી અનુસૂચિ (પક્ષપલટા વિરોધી કાયદો) સંબંધિત
- સ્પીકરના નિર્ણયની ન્યાયિક સમીક્ષાને આધીન હોવાનું માનવામાં આવે છે
- બંધારણીય નૈતિકતા જાળવી રાખીને કાયદાકીય શિસ્તને મજબૂત બનાવવી

2. શમશેર સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય (1974)

- કાયદાકીય બાબતોમાં રાજ્યપાલની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરી
- ભાગ્યે જ અપવાદો સિવાય, રાજ્યપાલે મંત્રી પરિષદની સલાહ પર કાર્ય કરવું જોઈએ તેવું માનવામાં આવે છે.

3. પંજાબ રાજ્ય વિરુદ્ધ સતપાલ ડાંગ (૧૯૬૯)

- ધારાસભ્યોના વિધાનસભા કાર્યોમાં ભાગ લેવાના અધિકારની ચર્ચા કરી
- રાજ્ય વિધાનસભાઓમાં લોકશાહી ભાગીદારીના મહત્વ પર ભાર મૂક્યો

4. રામેશ્વર પ્રસાદ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (2006)

- રાજ્ય વિધાનસભાઓના વિસર્જન અંગે ચિંતિત
- ફ્લોર ટેસ્ટ વિના વિસર્જન ગેરબંધારણીય હોવાનું માનવામાં આવે છે
- કાયદાકીય વિશ્વાસના મહત્વને વધુ મજબૂત બનાવ્યું

૫. કર્ણાટક વિધાનસભા કેસ (૨૦૧૯) – રાજીનામા અને ગેરલાયકાત અંગે સુપ્રીમ કોર્ટનો ચુકાદો

- ચુકાદો આપ્યો કે દસમી અનુસૂચિ હેઠળ સ્પીકરની સત્તાઓનો ઉપયોગ સમય-મર્યાદા અને ન્યાયી રીતે થવો જોઈએ.

ભારતની સંઘીય વ્યવસ્થામાં રાજ્ય વિધાનસભા શાસનનું એક મહત્વપૂર્ણ અંગ છે. તે પાયાના સ્તરે લોકશાહી આદર્શોને પ્રતિબિંબિત કરે છે અને ખાતરી કરે છે કે કાયદાઓ અને નીતિઓ સ્થાનિક જરૂરિયાતોને અનુરૂપ હોય. ભારતીય બંધારણ રાજ્ય વિધાનસભાઓના કાર્ય માટે એક મજબૂત માળખું પૂરું પાડે છે, જેમાં સત્તાના દુરુપયોગને રોકવા માટે નિયંત્રણ અને સંતુલન છે. સીમાચિહ્નરૂપ ન્યાયિક ઘોષણાઓએ બંધારણીય જોગવાઈઓને વધુ સ્પષ્ટ કરી છે અને કાયદાકીય પ્રક્રિયાની જવાબદારીમાં વધારો કર્યો છે. જેમ જેમ ભારત વિકાસ કરી રહ્યું છે, તેમ તેમ લોકશાહીને વધુ ગાઢ બનાવવા અને સુશાસન સુનિશ્ચિત કરવા માટે રાજ્ય સ્તરે કાયદાકીય સંસ્થાઓને મજબૂત બનાવવી જરૂરી છે.

૧.૫ રાજ્યોમાં ઉચ્ચ અદાલતો

ભારતીય ન્યાયિક પ્રણાલીમાં ઉચ્ચ અદાલતો બીજા ક્રમે છે, જે સુપ્રીમ કોર્ટની નીચે છે. તેઓ રાજ્ય અથવા રાજ્યોના જૂથમાં સર્વોચ્ચ ન્યાયિક સત્તા છે અને બંધારણ દ્વારા વિવિધ બાબતોમાં ન્યાય આપવા માટે તેમને સત્તા આપવામાં આવી છે. ઉચ્ચ અદાલતોની સ્થાપના, અધિકારક્ષેત્ર, સત્તાઓ અને કાર્યો મુખ્યત્વે ભારતના બંધારણના ભાગ VI, પ્રકરણ V (લેખ 214 થી 231) દ્વારા સંચાલિત થાય છે.

દરેક હાઈકોર્ટ એક બંધારણીય અદાલત છે, જે કારોબારી અને વિધાનસભાથી સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરે છે, કાયદાના શાસન, બંધારણીય અધિકારો અને ન્યાયિક સમીક્ષાને જાળવી રાખવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.

ઉચ્ચ અદાલતોની સ્થાપના

કલમ ૨૧૪: રાજ્યો માટે ઉચ્ચ અદાલતો

કલમ ૨૧૪ જણાવે છે કે દરેક રાજ્ય માટે એક ઉચ્ચ ન્યાયાલય હશે. જોકે, સંસદને કલમ ૨૩૧ હેઠળ બે કે તેથી વધુ રાજ્યો અથવા એક રાજ્ય અને એક કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ માટે એક સામાન્ય ઉચ્ચ ન્યાયાલય સ્થાપિત કરવાની સત્તા છે.

ઉદાહરણ: ગુવાહાટી હાઈકોર્ટ આસામ, નાગાલેન્ડ, મિઝોરમ અને અરુણાચલ પ્રદેશમાં સેવા આપે છે. બોમ્બે હાઈકોર્ટ મહારાષ્ટ્ર, ગોવા અને દાદરા અને નગર હવેલી અને દમણ અને દીવના કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં સેવા આપે છે.

ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ:

પ્રથમ ઉચ્ચ અદાલતો ૧૮૬૨ માં ભારતીય ઉચ્ચ ન્યાયાલય અધિનિયમ, ૧૮૬૧ હેઠળ કલકત્તા, બોમ્બે અને મદ્રાસમાં સ્થાપિત થઈ હતી. સ્વતંત્રતા પછી, તેઓ બંધારણની કલમ ૨૨૫ હેઠળ ચાલુ રહ્યા.

ન્યાયાધીશોની નિમણૂક અને લાયકાત

કલમ ૨૧૭: નિમણૂક અને પદની શરતો

હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ, રાજ્યના રાજ્યપાલ અને હાઈકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સાથે પરામર્શ કરીને કરવામાં આવે છે.

લાયકાત:

- ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ.
- ભારતમાં ઓછામાં ઓછા 10 વર્ષ સુધી ન્યાયિક પદ સંભાળ્યું હોવું જોઈએ અથવા
- ઓછામાં ઓછા 10 વર્ષ સુધી હાઈકોર્ટમાં વકીલાત કરી હોવી જોઈએ.

નિમણૂક વિવાદ - ત્રણ ન્યાયાધીશોના કેસ:

1. એસપી ગુપ્તા વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૧૯૮૧) - જેને પ્રથમ ન્યાયાધીશોના કેસ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, જેમાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે રાષ્ટ્રપતિ મુખ્ય ન્યાયાધીશના મંતવ્યથી બંધાયેલા નથી.
2. સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ-ઓન-રેકૉર્ડ એસોસિએશન વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (૧૯૯૩) - બીજા ન્યાયાધીશોના કેસ દ્વારા કોલેજિયમ સિસ્ટમની સ્થાપના કરવામાં આવી.
3. રી: પ્રેસિડેન્શિયલ રેફરન્સ (૧૯૯૮) - ધ થર્ડ જજીસ કેસ માં કોલેજિયમની કામગીરી વધુ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી.

અધિકારક્ષેત્ર અને સત્તાઓ

૧. મૂળ અધિકારક્ષેત્ર:

- કલમ 226 હેઠળ, ઉચ્ચ અદાલતોને મૂળભૂત અધિકારોના અમલીકરણ માટે અને અન્ય કોઈપણ હેતુ માટે રિટ જારી કરવાની સત્તા છે.
- આ અધિકારક્ષેત્ર કલમ 32 (જે ફક્ત મૂળભૂત અધિકારો માટે છે) હેઠળ સુપ્રીમ કોર્ટ કરતા વધુ વ્યાપક છે.

કેસ લો: 🖐 ટીવી વાથીશ્વરન વિરુદ્ધ તમિલનાડુ રાજ્ય (૧૯૮૩) - મદ્રાસ હાઈકોર્ટે હેબિયસ કોર્પસ અરજી પર વિચાર કર્યો, જેમાં વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના રક્ષણની પોતાની ફરજને મજબૂત બનાવવામાં આવી.

2. અપીલ અધિકારક્ષેત્ર:

- સિવિલ, ફોજદારી અને બંધારણીય બાબતોમાં ગૌણ અદાલતોની અપીલો સાંભળે છે.
- કાયદાના મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો પર, સિવિલ પ્રોસિજર કોડ, ૧૯૦૮ ની કલમ ૧૦૦ હેઠળ હાઈકોર્ટ બીજી અપીલ પણ દાખલ કરી શકે છે.

3. સુપરવાઇઝરી અધિકારક્ષેત્ર (કલમ 227):

- ઉચ્ચ અદાલતો તેમના અધિકારક્ષેત્રમાં આવતી તમામ અદાલતો અને ટ્રિબ્યુનલ (સશસ્ત્ર દળો સાથે કામ કરતી અદાલતો સિવાય)નું નિરીક્ષણ અને નિયંત્રણ કરી શકે છે.

કેસ લો: 🖐 વાર્યમ સિંહ વિરુદ્ધ અમરનાથ (૧૯૫૪) - સુપ્રીમ કોર્ટે નીચલી અદાલતોની દેખરેખ રાખવા અને પ્રક્રિયાના દુરુપયોગને રોકવા માટે હાઇકોર્ટની સત્તાને સમર્થન આપ્યું.

રિટ અધિકારક્ષેત્ર – કલમ ૨૨૬

કલમ 226 હેઠળ, ઉચ્ચ અદાલતોને નીચેના પાંચ પ્રકારના રિટ જારી કરવાની સત્તા છે:

1. હેબિયસ કોર્પસ - ગેરકાયદેસર રીતે અટકાયતમાં રાખેલી વ્યક્તિને રજૂ કરવી.
2. આદેશ - જાહેર સત્તામંડળને તેની ફરજ બજાવવા માટે નિર્દેશિત કરવા.
3. પ્રમાણપત્ર - ગૌણ અદાલત અથવા ટ્રિબ્યુનલના આદેશને રદ કરવા માટે.
4. પ્રતિબંધ - નીચલી અદાલતને તેના અધિકારક્ષેત્રનો ભંગ કરવાથી રોકવા માટે.
5. ક્વો વોરન્ટો - જાહેર હોદ્દો ધરાવતા વ્યક્તિના અધિકાર પર પ્રશ્ન ઉઠાવવો.

કેસ લો: 🖐 કે.કે. કોયુન્ની વિરુદ્ધ મદ્રાસ રાજ્ય (૧૯૫૯) - એવું ઠરાવ્યું કે હાઇકોર્ટને કલમ ૨૨૬ હેઠળ બિન-મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘન માટે પણ રિટ જારી કરવાની સત્તા છે.

ઉચ્ચ અદાલતોની સ્વતંત્રતા

બંધારણમાં હાઇકોર્ટના ન્યાયાધીશોની સ્વતંત્રતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે ઘણી જોગવાઈઓ શામેલ છે:

- કાર્યકાળની સુરક્ષા: ન્યાયાધીશોને ફક્ત રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા સંસદમાં કલમ 217(1)(b) અને કલમ 124(4) હેઠળ પસાર કરાયેલ પ્રસ્તાવ દ્વારા જ દૂર કરી શકાય છે.
- સ્થિર સેવા શરતો: પગાર અને ભથ્થાં રાજ્યના સંકલિત ભંડોળમાંથી વસૂલવામાં આવે છે, અને નિમણૂક પછી તેમના ગેરલાભ માટે તેમાં ફેરફાર કરી શકાતા નથી.

- નિવૃત્તિ પછી પ્રેક્ટિસ પર પ્રતિબંધ: નિવૃત્ત હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ સુપ્રીમ કોર્ટ અથવા અન્ય હાઈકોર્ટ સિવાય, કોઈપણ કોર્ટમાં અથવા ભારતમાં કોઈપણ સત્તામંડળ સમક્ષ દલીલ કરી શકતા નથી અથવા કાર્યવાહી કરી શકતા નથી (કલમ 220).

ન્યાયાધીશોની બદલી

કલમ 222 હેઠળ, રાષ્ટ્રપતિ ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સાથે પરામર્શ કર્યા પછી એક ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાંથી બીજો ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં ન્યાયાધીશની બદલી કરી શકે છે. આ જોગવાઈ ક્યારેક વિવાદ અને દુરુપયોગના આરોપો તરફ દોરી ગઈ છે.

કેસ લો: 👉 યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. સંકલચંદ શેઠ (૧૯૭૭) - સુપ્રીમ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે ન્યાયાધીશોની બદલી શિક્ષાત્મક ન હોવી જોઈએ અને પરામર્શને અનુસરીને થવી જોઈએ.

ગૌણ અદાલતો અને વહીવટી નિયંત્રણ

કલમ ૨૩૫: ગૌણ ન્યાયતંત્ર પર નિયંત્રણ

પોસ્ટિંગ, પ્રમોશન અને શિસ્ત જેવા મામલાઓમાં હાઈકોર્ટનું ગૌણ અદાલતો પર વહીવટી નિયંત્રણ છે.

કેસ કાયદો: 👉 પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય વિરુદ્ધ નૃપેન્દ્ર નાથ બાગચી (૧૯૬૬) - કલમ ૨૩૫ હેઠળ "નિયંત્રણ" શબ્દમાં શિસ્ત નિયંત્રણનો સમાવેશ થાય છે.

ભાષા અને સત્તાવાર કાર્યવાહી

કલમ ૩૪૮ હેઠળ, ઉચ્ચ અદાલતોમાં કાર્યવાહી અંગ્રેજીમાં હશે, પરંતુ રાજ્યપાલ રાષ્ટ્રપતિની સંમતિથી રાજ્યની સત્તાવાર ભાષાનો ઉપયોગ કરવાની મંજૂરી આપી શકે છે.

સામાન્ય ઉચ્ચ અદાલતો

કલમ 231 હેઠળ, સંસદ બે કે તેથી વધુ રાજ્યો માટે અથવા એક રાજ્ય અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ માટે એક સામાન્ય ઉચ્ચ ન્યાયાલયની સ્થાપના કરી શકે છે.

ઉદાહરણો:

- ચંદીગઢ ખાતે પંજાબ અને હરિયાણા હાઇકોર્ટ.
- બોમ્બે હાઇકોર્ટ મહારાષ્ટ્રની સાથે ગોવા, દમણ અને દીવને પણ સેવા આપે છે.

બંધારણીય નૈતિકતાને જાળવી રાખવામાં ભૂમિકા

ઉચ્ચ અદાલતો આમાં સક્રિય ભૂમિકા ભજવે છે:

- મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ.
- વહીવટી કાર્યવાહીની સમીક્ષા.
- સામાજિક ન્યાયને આગળ વધારવો.

કેસ લો: 👉 નાઝ ફાઉન્ડેશન વિરુદ્ધ દિલ્હીની એનસીટી સરકાર (2009) - દિલ્હી હાઇકોર્ટે સમલૈંગિકતાને ગુનાહિત જાહેર કરી (આઈપીસીની કલમ 377), જે ગૌરવ અને સમાનતા જાળવવામાં હાઇકોર્ટની ભૂમિકા દર્શાવે છે.

ભારતમાં ઉચ્ચ અદાલતો ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવા, અધિકારોનું રક્ષણ કરવા અને રાજ્ય સ્તરે બંધારણીય વ્યવસ્થા જાળવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તેઓ માત્ર અપીલ સંસ્થાઓ તરીકે જ નહીં, પરંતુ ચોક્કસ બાબતોમાં, ખાસ કરીને રિટ અધિકારક્ષેત્ર હેઠળ, પ્રથમ અદાલતો તરીકે પણ કાર્ય કરે છે. તેઓ ભારતના સંઘીય માળખાનો અભિન્ન ભાગ છે અને પોતપોતાના રાજ્યોમાં બંધારણના રક્ષક તરીકે કાર્ય કરે છે.

ન્યાયશાસ્ત્રના વિકાસ અને કેસોના વધતા ભારણ સાથે, ઉચ્ચ અદાલતો ભારતના કાનૂની પરિદૃશ્યને આકાર આપવાનું ચાલુ રાખે છે, જવાબદારી, પારદર્શિતા અને કાયદાના શાસનને પ્રોત્સાહન આપે છે.

૧.૬ ગૌણ અદાલતો

ભારતમાં ન્યાયિક પ્રણાલી ત્રણ-સ્તરીય માળખું છે, જેમાં સુપ્રીમ કોર્ટ, હાઈકોર્ટ અને ગૌણ અદાલતોનો સમાવેશ થાય છે. ગૌણ અદાલતો, જેને નીચલી અથવા જિલ્લા અદાલતો તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, તે ન્યાયિક વંશવેલોનો પાયો બનાવે છે અને પાયાના સ્તરે ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે. તેઓ હાઈકોર્ટના સુપરવાઇઝરી અધિકારક્ષેત્ર હેઠળ કાર્ય કરે છે અને દેશમાં મોટાભાગના સિવિલ અને ફોજદારી મુકદ્દમાઓનો સામનો કરે છે.

ગૌણ અદાલતોનું સંચાલન કરતી બંધારણીય જોગવાઈઓ

ગૌણ અદાલતો સંબંધિત જોગવાઈઓ ભારતના બંધારણના ભાગ VI, પ્રકરણ VI (લેખ 233 થી 237) માં સમાવિષ્ટ છે.

૧. કલમ ૨૩૩ – જિલ્લા ન્યાયાધીશોની નિમણૂક

- આ કલમમાં એવી જોગવાઈ છે કે કોઈપણ રાજ્યમાં જિલ્લા ન્યાયાધીશોની નિમણૂકો, પોસ્ટિંગ અને બઢતી રાજ્યપાલ દ્વારા તે રાજ્યમાં અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતી હાઈકોર્ટ સાથે પરામર્શ કરીને કરવામાં આવશે.
- ભારતના પ્રદેશમાં ઓછામાં ઓછા સાત વર્ષથી પ્રેક્ટિસ ધરાવતા અથવા ન્યાયિક અધિકારીઓ ધરાવતા વકીલો અથવા વકીલો જ આવી નિમણૂકો માટે પાત્ર છે.

કેસ લો: ચંદ્રકુમાર ચોપરા વિરુદ્ધ હરિયાણા રાજ્ય, AIR 1974 SC 2028 સુપ્રીમ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે જિલ્લા ન્યાયાધીશોની નિમણૂક પ્રક્રિયામાં હાઈકોર્ટ સાથે પરામર્શ ફરજિયાત છે અને માત્ર ઔપચારિકતા નથી. રાજ્યપાલે હાઈકોર્ટની સલાહ અનુસાર કાર્ય કરવું જોઈએ.

2. કલમ 234 – જિલ્લા ન્યાયાધીશો સિવાયની વ્યક્તિઓની ભરતી

- આ કલમ રાજ્યની ન્યાયિક સેવામાં જિલ્લા ન્યાયાધીશો સિવાયની વ્યક્તિઓની નિમણૂક સાથે સંબંધિત છે.
- આ નિમણૂકો રાજ્યપાલ દ્વારા રાજ્ય જાહેર સેવા આયોગ અને હાઇકોર્ટ સાથે પરામર્શ કરીને કરવામાં આવે છે.

૩. કલમ ૨૩૫ – ગૌણ અદાલતો પર નિયંત્રણ

- જિલ્લા અદાલતો અને તેમને ગૌણ અદાલતો પર નિયંત્રણ હાઇકોર્ટ પાસે રહે છે.
- આમાં જિલ્લા ન્યાયાધીશશ્રી નીચેના હોદ્દા પરના ન્યાયિક અધિકારીઓને પોસ્ટિંગ, પ્રમોશન અને રજા આપવા સંબંધિત સત્તાઓનો સમાવેશ થાય છે.

કેસ લો: શિવકુમાર શર્મા વિરુદ્ધ હરિયાણા રાજ્ય, AIR 1988 SC 1008
સુપ્રીમ કોર્ટે ન્યાયિક સ્વતંત્રતાના મહત્વનો પુનરોચાર કર્યો અને ઠરાવ્યું કે ઉચ્ચ ન્યાયાલયનો ગૌણ ન્યાયતંત્ર પર સંપૂર્ણ નિયંત્રણ છે, અને વહીવટી નિયંત્રણ ન્યાયિક કામગીરીમાં દખલ ન કરવી જોઈએ.

૪. કલમ ૨૩૬ – અર્થઘટન

- આ કલમ "જિલ્લા ન્યાયાધીશ" અને "ન્યાયિક સેવા" શબ્દોને સ્પષ્ટ કરે છે.
- "જિલ્લા ન્યાયાધીશ" માં કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત વિવિધ ન્યાયિક કચેરીઓ જેમ કે સેશન્સ જજ, એડિશનલ ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ, આસિસ્ટન્ટ સેશન્સ જજ, ચીફ જ્યુડિશિયલ મેજિસ્ટ્રેટ અને અન્યનો સમાવેશ થાય છે.

૫. કલમ ૨૩૭ – મેજિસ્ટ્રેટને જોગવાઈઓનો ઉપયોગ

- આ કલમ રાજ્યપાલને હાઇકોર્ટ સાથે પરામર્શ કરીને આ પ્રકરણની જોગવાઈઓ મેજિસ્ટ્રેટને લાગુ કરવાની મંજૂરી આપે છે.

ગૌણ અદાલતોનું માળખું

ગૌણ અદાલતો જિલ્લા સ્તરે ગોઠવાયેલી હોય છે અને સંબંધિત રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના દેખરેખ હેઠળ કાર્ય કરે છે. તેમની રચનામાં વ્યાપકપણે શામેલ છે:

A. સિવિલ કોર્ટ

1. જિલ્લા ન્યાયાધીશ અદાલત - જિલ્લામાં મૂળ નાગરિક અધિકારક્ષેત્રની મુખ્ય અદાલત.
2. એડિશનલ ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ કોર્ટ
3. સિનિયર સિવિલ જજ કોર્ટ
4. જુનિયર સિવિલ જજ કોર્ટ / મુન્સિફ કોર્ટ

B. ફોજદારી અદાલતો

1. સેશન્સ કોર્ટ - સેશન્સ જજ દ્વારા સંચાલિત અને ગંભીર ફોજદારી કેસોનો સામનો કરે છે.
2. ચીફ જ્યુડિશિયલ મેજિસ્ટ્રેટ કોર્ટ
3. ન્યાયિક મેજિસ્ટ્રેટ ફર્સ્ટ ક્લાસ
4. બીજા વર્ગના ન્યાયિક મેજિસ્ટ્રેટ

ન્યાયિક સ્વતંત્રતા અને ગૌણ અદાલતો

ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા એ બંધારણનું મૂળભૂત માળખું છે, અને આ ગૌણ અદાલતોને પણ લાગુ પડે છે. સુપ્રીમ કોર્ટે વારંવાર ગૌણ ન્યાયતંત્રને કારોબારી હસ્તક્ષેપથી મુક્ત રાખવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂક્યો છે.

કેસ લો: બિહાર રાજ્ય વિરુદ્ધ બાલ મુકુંદ સાહ, AIR 2000 SC 1296 એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા ફક્ત ઉચ્ચ ન્યાયતંત્ર સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ તેમાં ગૌણ ન્યાયતંત્રનો પણ સમાવેશ થાય છે. અયોગ્ય કારોબારી નિયંત્રણને રોકવા માટે સુરક્ષા પૂરી પાડવી જોઈએ.

ગૌણ ન્યાયતંત્ર દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા પડકારો

- માળખાગત સુવિધાઓનો અભાવ
- કેસોની ભારે સંખ્યા
- ન્યાયિક અધિકારીઓની અછત
- નિમણૂક અને બઢતીમાં વિલંબ
- સેવા બાબતોમાં કારોબારી હસ્તક્ષેપ

કેસ લો: ઓલ ઈન્ડિયા જજીસ એસોસિએશન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, AIR 1993 SC 2493 સુપ્રીમ કોર્ટે ગૌણ ન્યાયતંત્રની સેવાની સ્થિતિ સુધારવા માટે માર્ગદર્શિકા નક્કી કરી, જેમાં વધુ સારા માળખાગત સુવિધાઓ, સમયસર પ્રમોશન અને ઉચ્ચ પગાર ધોરણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો.

ગૌણ અદાલતો ભારતીય ન્યાયિક પ્રણાલીનો આધારસ્તંભ છે, કારણ કે તે ન્યાય મેળવવા માંગતા મોટાભાગના નાગરિકો માટે સંપર્કનું પ્રથમ બિંદુ છે. ભારતના બંધારણમાં તેમની અસરકારક કામગીરી સુનિશ્ચિત કરવા અને તેમની સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે વિગતવાર જોગવાઈઓ મૂકવામાં આવી છે. ગૌણ ન્યાયતંત્રને મજબૂત બનાવવા માટે ઉચ્ચ અદાલતોનું દેખરેખ નિયંત્રણ, યોગ્યતા આધારિત ભરતી અને બંધારણીય સુરક્ષા મહત્વપૂર્ણ છે. જોકે, પાયાના સ્તરે ન્યાય વિતરણ સુલભ, સમયસર અને કાર્યક્ષમ બનાવવા માટે માળખાકીય અને વહીવટી પડકારોનો સામનો કરવા માટે સતત પ્રયાસો કરવાની જરૂર છે.

૧.૭ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો

ભારતના કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો (UTs) બંધારણીય માળખામાં એક અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. રાજ્યોથી વિપરીત, જે સંઘીય માળખા હેઠળ નોંધપાત્ર સ્વાયત્તતાનો આનંદ માણે છે, કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોનું સંચાલન સીધા કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ વિશિષ્ટ સ્થિતિ ઐતિહાસિક, વહીવટી, વ્યૂહાત્મક અને રાજકીય વિચારણાઓમાંથી ઉદ્ભવે છે. ભારતના બંધારણમાં વિવિધ જોગવાઈઓ હેઠળ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની રચના, શાસન અને વહીવટની જોગવાઈ છે.

બંધારણીય આધાર

કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની વિભાવના બંધારણના અનુચ્છેદ 1 માં સમાવિષ્ટ છે, જે જણાવે છે:

"ભારત, એટલે કે ભારત, રાજ્યોનો સંઘ હશે. રાજ્યો અને તેના પ્રદેશો પ્રથમ અનુસૂચિમાં ઉલ્લેખિત હશે."

બંધારણની અનુસૂચિ I ભારતના પ્રદેશને આમાં વર્ગીકૃત કરે છે:

- રાજ્યો
- કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો

મૂળરૂપે, બંધારણમાં "કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ" શબ્દ નહોતો. તે 7મા બંધારણીય સુધારા અધિનિયમ, 1956 દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, જેણે રાજ્યોનું પુનર્ગઠન કર્યું હતું અને એવા વિસ્તારો માટે કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની વિભાવના રજૂ કરી હતી જે સ્વતંત્ર રાજ્યો બનવા માટે ખૂબ નાના હતા અથવા વ્યૂહાત્મક મહત્વના હતા.

કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો માટે પ્રાથમિક બંધારણીય જોગવાઈ કલમ 239 છે, જે નીચે મુજબ છે:

"સંસદ દ્વારા કાયદા દ્વારા અન્યથા જોગવાઈ ન કરવામાં આવે તો, દરેક કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશનું સંચાલન રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા તેમના દ્વારા નિયુક્ત વહીવટકર્તા દ્વારા કરવામાં આવશે."

આમ, ભારતના રાષ્ટ્રપતિ, વહીવટકર્તા દ્વારા કાર્ય કરીને, કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોનું સંચાલન કરે છે, સિવાય કે સંસદ અન્યથા જોગવાઈ કરે.

કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોનું શાસન

દરેક કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશનું સંચાલન રાજ્યોથી અલગ રીતે થાય છે. કેન્દ્ર સરકાર કલમ 239 હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા નિયુક્ત કરાયેલા વહીવટકર્તાઓ (ઘણીવાર લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર અથવા વહીવટકર્તા તરીકે નિયુક્ત) દ્વારા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો પર વધુ નિયંત્રણનો ઉપયોગ કરે છે.

જોકે, કલમ 239A અને 239AA ભિન્નતાઓ રજૂ કરે છે:

- કલમ 239A સંસદને પુડુચેરી જેવા ચોક્કસ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો માટે વિધાનસભાઓ અને મંત્રી પરિષદો બનાવવાની મંજૂરી આપે છે.
- 56મા બંધારણીય સુધારા અધિનિયમ, 1987 દ્વારા રજૂ કરાયેલ કલમ 238AA, દિલ્હી (NCT) ને વિધાનસભા અને મંત્રી પરિષદ પ્રદાન કરીને વિશેષ દરજ્જો આપે છે. જો કે, જાહેર વ્યવસ્થા, પોલીસ અને જમીન જેવા મુખ્ય ક્ષેત્રો કેન્દ્ર સરકારના નિયંત્રણ હેઠળ રહે છે.

આ અસમપ્રમાણતા જમીની વાસ્તવિકતાઓ અનુસાર વહીવટી વ્યવસ્થાઓને અનુકૂળિત કરવામાં ભારતીય બંધારણીય માળખાની સુગમતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો પર સંસદની સત્તાઓ

કલમ 246(4) અને કલમ 240 સંસદને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો માટે કાયદા બનાવવાની સત્તા આપે છે:

- કલમ 246(4): સંસદને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો માટે સંઘ યાદી અથવા રાજ્ય યાદીમાં કોઈપણ વિષય પર કાયદો બનાવવાની સત્તા છે.
- કલમ 240: રાષ્ટ્રપતિ આંદામાન અને નિકોબાર ટાપુઓ, લક્ષદ્વીપ, દમણ અને દીવ, દાદરા અને નગર હવેલીના કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની શાંતિ, પ્રગતિ અને સુશાસન માટે નિયમો બનાવી શકે છે.

મુખ્ય ન્યાયિક અર્થઘટન અને કેસ કાયદા

કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને લગતી બંધારણીય જોગવાઈઓનું અર્થઘટન કરવામાં ન્યાયતંત્રે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે.

૧. નવી દિલ્હી મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય (૧૯૯૭) ૭ એસસીસી ૩૩૯

સુપ્રીમ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો કેન્દ્ર દ્વારા સંચાલિત છે અને કલમ 246 ના અર્થમાં "રાજ્યો" નથી. આમ, કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે કાયદાકીય સત્તાઓનું વિતરણ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને સમાન રીતે લાગુ પડતું નથી.

2. દિલ્હી રાષ્ટ્રીય રાજધાની દિલ્હી સરકાર વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (2018) 8 SCC 501

આ સીમાચિહ્નરૂપ કેસમાં દિલ્હીની ચૂંટાયેલી સરકારની લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સામેની સત્તાઓ સ્પષ્ટ થઈ. સુપ્રીમ કોર્ટની બંધારણીય બેન્ચે કહ્યું:

"લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર દિલ્હીના એનસીટીના મંત્રી પરિષદની મદદ અને સલાહથી બંધાયેલા છે, સિવાય કે જમીન, પોલીસ અને જાહેર વ્યવસ્થાના મામલાઓમાં."

આ ચુકાદાએ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોનું સંચાલન કરતી અનન્ય બંધારણીય યોજનામાં પણ પ્રતિનિધિત્વ લોકશાહી અને સહકારી સંઘવાદના સિદ્ધાંતને પુનઃપુષ્ટિ આપી.

૩. લક્ષ્મીપ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ, કેરળ હાઈકોર્ટ (૨૦૨૧)

આ કેસ ચુટી શાસનમાં વહીવટી અતિરેક અને સ્થાનિક પ્રતિનિધિઓ સાથે પરામર્શના અભાવ સાથે સંબંધિત હતો. હાઈકોર્ટે ચુટીના વહીવટમાં સહભાગી શાસન અને બંધારણીય નૈતિકતાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂક્યો હતો.

તાજેતરના વિકાસ

ઓગસ્ટ ૨૦૧૯ માં જમ્મુ અને કાશ્મીર પુનર્ગઠન અધિનિયમ, ૨૦૧૯ હેઠળ જમ્મુ અને કાશ્મીરના પુનર્ગઠનથી ભૂતપૂર્વ રાજ્ય બે કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં પરિવર્તિત થયું: જમ્મુ અને કાશ્મીર (વિધાનસભા સાથે) અને લદ્દાખ (વિધાનસભા વિના). આ પગલાથી એ સિદ્ધાંતને મજબૂત બનાવવામાં આવ્યો કે સંસદને કલમ ૩ હેઠળ રાજ્યની સીમાઓ અને દરજ્જામાં ફેરફાર કરવાની સત્તા છે.

વર્તમાન કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની યાદી (૨૦૨૫ મુજબ)

ભારતમાં હાલમાં ૮ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો છે:

૧. આંદામાન અને નિકોબાર ટાપુઓ
૨. ચંદીગઢ
૩. દાદરા અને નગર હવેલી અને દમણ અને દીવ
૪. દિલ્હી (રાષ્ટ્રીય રાજધાની પ્રદેશ)
૫. જમ્મુ અને કાશ્મીર

6. લઢાખ

7. લક્ષદ્વીપ

8. પુડુચેરી

આમાંથી, દિલ્હી, પુડુચેરી અને જમ્મુ અને કાશ્મીરમાં વિધાનસભાઓ છે.

કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો ભારતના અર્ધ-સંઘીય બંધારણીય માળખાનો એક આવશ્યક ઘટક છે. તેમનું શાસન કેટલાક કિસ્સાઓમાં કેન્દ્રીય દેખરેખ અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યના મિશ્રણને પ્રતિબિંબિત કરે છે. જ્યારે સંસદ પાસે મુખ્ય સત્તાઓ છે, ત્યારે ન્યાયતંત્ર ખાતરી કરે છે કે લોકશાહી સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરવામાં આવે, આ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં પણ. જેમ જેમ ભારતનો વિકાસ થાય છે, તેમ તેમ તેના કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની સ્થિતિ અને શાસન પણ - બંધારણીય મૂલ્યો, જાહેર હિત અને રાષ્ટ્રીય એકતા દ્વારા સંચાલિત થાય છે.

૧.૮ પંચાયત

ભારતમાં પંચાયત પ્રણાલી વિકેન્દ્રિત શાસન અને પાયાના લોકશાહીના પાયાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તે સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો એક પરંપરાગત ખ્યાલ છે જેને 73મા બંધારણીય સુધારા અધિનિયમ, 1992 દ્વારા બંધારણીય રીતે માન્યતા આપવામાં આવી છે અને સંસ્થાકીય બનાવવામાં આવ્યો છે, જે 24 એપ્રિલ 1993 ના રોજ અમલમાં આવ્યો હતો. આ સુધારાએ બંધારણમાં ભાગ IX ઉમેર્યો, જેનું શીર્ષક "પંચાયતો" હતું, જેમાં કલમ 243 થી 243-O સુધી આવરી લેવામાં આવ્યા હતા, અને અગિયારમી અનુસૂચિ રજૂ કરવામાં આવી હતી, જેમાં પંચાયત અધિકારક્ષેત્ર હેઠળ 29 વિષયોની યાદી આપવામાં આવી હતી.

બંધારણીય માળખું

પંચાયત પ્રણાલી ત્રણ-સ્તરીય મોડેલમાં રચાયેલ છે:

1. ગ્રામ પંચાયત (ગ્રામ્ય સ્તર)
2. પંચાયત સમિતિ (મધ્યવર્તી/બ્લોક સ્તર)

૩. જિલ્લા પરિષદ (જિલ્લા કક્ષા)

આ સિસ્ટમ ૨૦ લાખથી ઓછી વસ્તી ધરાવતા રાજ્યો (જ્યાં મધ્યવર્તી સ્તરની રચના ન થઈ શકે) સિવાયના તમામ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં લાગુ પડે છે.

મુખ્ય જોગવાઈઓ:

- કલમ ૨૪૩-૮: ગ્રામ્ય, મધ્યવર્તી અને જિલ્લા સ્તરે પંચાયતોની રચનાને ફરજિયાત બનાવે છે.
- કલમ ૨૪૩-૯: પંચાયતોની રચના સાથે સંબંધિત છે. સભ્યો સીધા લોકો દ્વારા ચૂંટાય છે.
- કલમ ૨૪૩-૧૦: અનુસૂચિત જાતિ (SC), અનુસૂચિત જનજાતિ (ST) અને મહિલાઓ (કુલ બેઠકોના એક તૃતીયાંશ કરતા ઓછી નહીં) માટે બેઠકો અનામત રાખવાની જોગવાઈ કરે છે.
- કલમ ૨૪૩-૧૧: દરેક પંચાયત માટે પાંચ વર્ષનો કાર્યકાળ સ્પષ્ટ કરે છે.
- કલમ ૨૪૩-૧૨: પંચાયતોને આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટે યોજનાઓ તૈયાર કરવાની સત્તા આપે છે.
- કલમ ૨૪૩-૧૩: રાજ્ય સરકાર પાસેથી કર લાદવાની અને ભંડોળ મેળવવાની સત્તાઓ સાથે વ્યવહાર કરે છે.

પંચાયતોની ભૂમિકા અને કાર્યો

અગિયારમી અનુસૂચિ હેઠળ, પંચાયતો વિવિધ કાર્યો કરી શકે છે જેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

- કૃષિ અને જમીન સુધારણા
- નાની સિંચાઈ
- પશુપાલન અને ડેરી ઉદ્યોગ
- ગ્રામીણ આવાસો

- પીવાનું પાણી અને સ્વચ્છતા
- ગ્રામીણ વીજળીકરણ
- શિક્ષણ અને આરોગ્ય
- સામાજિક કલ્યાણ, ખાસ કરીને મહિલાઓ અને બાળકો માટે

આ જવાબદારીઓનો ઉદ્દેશ સ્થાનિક વિકાસ અને સહભાગી શાસન સુનિશ્ચિત કરવાનો છે.

નાણાં અને વિનિમય

પંચાયતોને અસરકારક રીતે કાર્ય કરવા માટે, રાજ્યોએ દર પાંચ વર્ષે રાજ્ય નાણાં પંચ (કલમ 243-I) ની રચના કરવી જરૂરી છે. આ સંસ્થા ભલામણ કરે છે:

- રાજ્ય અને પંચાયતો વચ્ચે નાણાકીય સંસાધનોનું વિતરણ.
- રાજ્યના એકીકૃત ભંડોળમાંથી સહાયક અનુદાન.
- પંચાયતોની નાણાકીય સ્થિતિ સુધારવા માટેના પગલાં.

વધુમાં, કેન્દ્રીય નાણાં પંચ રાજ્ય સરકારો દ્વારા પંચાયતોને ભંડોળની ભલામણ પણ કરે છે.

ન્યાયિક અર્થઘટન અને કેસ કાયદા

પંચાયતી રાજ પ્રણાલી તેના બંધારણીય દરજ્જા અને સ્વાયત્તતાને સમર્થન આપતા વિવિધ ન્યાયિક ઘોષણાઓનો વિષય રહી છે:

1. યુપી રાજ્ય વિ. પ્રધાન સંઘ ક્ષેત્ર સમિતિ (1995)

આ કેસમાં, સુપ્રીમ કોર્ટે સ્થાનિક સ્વરાજ્યના મહત્વને સમર્થન આપ્યું અને પંચાયતોની સમયસર ચૂંટણીઓ યોજવાની રાજ્ય સરકારોની ફરજ પર ભાર મૂક્યો. તેમાં જણાવાયું હતું કે શાસનમાં લોકોની ભાગીદારી માટે પાયાના સ્તરે લોકશાહી ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે.

૨. કિશન સિંહ તોમર વિરુદ્ધ અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન (૨૦૦૬)

સુપ્રીમ કોર્ટે મુખ્યત્વે નગરપાલિકાઓ સાથે વ્યવહાર કરતા હોવા છતાં, પંચાયતો સહિત સ્થાનિક સંસ્થાઓની ચૂંટણીઓ નિર્ધારિત સમયમર્યાદામાં યોજવાના બંધારણીય આદેશ પર ભાર મૂક્યો હતો. આ ચુકાદાએ 73મા સુધારાના બંધનકર્તા સ્વભાવને સમર્થન આપ્યું હતું અને મનસ્વી વિલંબને નિરુત્સાહિત કર્યો હતો.

૩. ઠાકુર દાસ ભાર્ગવ કોલેજ સોસાયટી વિરુદ્ધ હરિયાણા રાજ્ય (૨૦૦૩)

આ કેસમાં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓની સ્વાયત્ત સ્થિતિ અને રાજ્યના અનુચિત હસ્તક્ષેપ વિના બંધારણીય જોગવાઈઓ અનુસાર કાર્ય કરવાના તેમના હકનો પુનરોચ્ચાર કરવામાં આવ્યો.

ભારતીય બંધારણમાં સમાવિષ્ટ પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થા લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ અને ગ્રામીણ વિકાસ માટે એક મહત્વપૂર્ણ પદ્ધતિ છે. જ્યારે તેણે સમાવિષ્ટ અને સહભાગી શાસન માટે એક માળખું બનાવ્યું છે, ત્યારે તેના ઉદ્દેશ્યોની અસરકારક અનુભૂતિ રાજકીય ઇચ્છાશક્તિ, નાણાકીય વિચલન, વહીવટી ક્ષમતા અને સામાજિક સશક્તિકરણ પર આધારિત છે. ન્યાયતંત્રે વિવિધ સીમાચિહ્નરૂપ ચુકાદાઓ દ્વારા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ભાવનાનું રક્ષણ અને મજબૂતીકરણ કરવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી છે. મહાત્મા ગાંધી દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલ "ગ્રામ સ્વરાજ" પ્રાપ્ત કરવા માટે પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને મજબૂત બનાવવી આવશ્યક છે. પંચાયતી રાજ પ્રણાલી ગ્રામ સ્વરાજના ગાંધીવાદી દ્રષ્ટિકોણને મૂર્તિમંત કરે છે, જે નાગરિકોને નિર્ણય લેવામાં સીધી રીતે ભાગ લેવા સક્ષમ બનાવે છે. 73મા સુધારાએ પંચાયતોને બંધારણીય દરજ્જો આપ્યો, તેમને સલાહકાર સંસ્થાઓમાંથી સ્વ-શાસનની સંસ્થાઓમાં પરિવર્તિત કર્યાં. જોકે, તેમને ખરેખર અસરકારક બનાવવા માટે, સાચી રાજકીય અને વહીવટી ઇચ્છાશક્તિ જરૂરી છે.

૧.૯ નગરપાલિકાઓ

મ્યુનિસિપાલિટીઓ ભારતમાં શહેરી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓ છે, જે નગરો અને શહેરોના વહીવટનું સંચાલન અને સંચાલન કરવા માટે રચાયેલ છે. શહેરી શાસનમાં વિકેન્દ્રીકરણ અને લોકશાહી ભાગીદારીની જરૂરિયાતને ઓળખીને, 74મા બંધારણીય સુધારા અધિનિયમ, 1992 એ બંધારણમાં

ભાગ IXA (લેખ 243P થી 243ZG) દાખલ કર્યો, જેનાથી મ્યુનિસિપાલિટીઓને બંધારણીય દરજ્જો મળ્યો.

બંધારણીય માળખું:

૭૪મો સુધારો ૧ જૂન ૧૯૯૩ ના રોજ અમલમાં આવ્યો અને સમગ્ર ભારતમાં નગરપાલિકાઓ માટે એકસમાન માળખું, રચના, સત્તાઓ અને જવાબદારીઓ પ્રદાન કરી. તે શહેરી સ્થાનિક શાસનને મજબૂત બનાવવા અને સહભાગી લોકશાહીને પ્રોત્સાહન આપવાનો પ્રયાસ કરે છે.

કલમ 243P થી કલમ 243ZG - મુખ્ય જોગવાઈઓ:

1. કલમ 243Q: આ જોગવાઈ ત્રણ પ્રકારની નગરપાલિકાઓની રચનાને ફરજિયાત બનાવે છે:
 - સંક્રમણ વિસ્તારો (ગ્રામીણથી શહેરી) માટે નગર પંચાયત,
 - નાના શહેરી વિસ્તારો માટે મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ,
 - મોટા શહેરી વિસ્તારો માટે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન.
2. કલમ 243R: નગરપાલિકાઓની રચના સાથે સંબંધિત છે. સભ્યોની પસંદગી મ્યુનિસિપલ વિસ્તારના લોકો દ્વારા સીધી રીતે કરવામાં આવે છે. રાજ્ય વિધાનસભા ધારાસભ્યો, સાંસદો અને અન્ય નિષ્ણાતોના પ્રતિનિધિત્વને પણ મંજૂરી આપી શકે છે.
3. કલમ 243S: ૩ લાખ કે તેથી વધુ વસ્તી ધરાવતી નગરપાલિકાઓમાં વોર્ડ સમિતિઓની રચનાની જોગવાઈ કરે છે. આનો હેતુ શહેરી વિસ્તારોમાં સત્તાનું વધુ વિકેન્દ્રીકરણ કરવાનો છે.
4. કલમ 243T: બેઠકોના આરક્ષણ સાથે સંબંધિત છે:
 - એસસી અને એસટીને તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં બેઠકો પૂરી પાડવામાં આવશે.
 - કુલ બેઠકોના ત્રીજા ભાગ મહિલાઓ માટે અનામત છે, જેમાં SC/ST ની મહિલાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.

- ઓબીસી અનામત માટેની જોગવાઈ રાજ્ય વિધાનસભાના વિવેકબુદ્ધિને આધીન છે.
5. કલમ 243U: નગરપાલિકાઓના કાર્યકાળ માટે પાંચ વર્ષનો સમય આપવામાં આવે છે. જો સમય પહેલાં વિસર્જન કરવામાં આવે તો, છ મહિનાની અંદર ચૂંટણીઓ યોજવી આવશ્યક છે.
6. કલમ 243W: નગરપાલિકાઓની સત્તાઓ, સત્તા અને જવાબદારીઓની ગણતરી કરે છે. આમાં શહેરી આયોજન, જમીન ઉપયોગનું નિયમન, પાણી પુરવઠો, જાહેર આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, અગ્નિશામક સેવાઓ અને શહેરી ગરીબી નિવારણનો સમાવેશ થાય છે.
7. બારમી અનુસૂચિ: ૭૪મા સુધારા દ્વારા ઉમેરવામાં આવેલ, તે ૧૮ કાર્યો (દા.ત., ઝૂંપડપટ્ટી સુધારણા, શહેરી વનીકરણ અને રસ્તાઓ) ની યાદી આપે છે જે નગરપાલિકાઓને સોંપવામાં આવશે.

સત્તાઓ અને કાર્યો:

નગરપાલિકાઓ બે પ્રકારના કાર્યો કરે છે:

- ફરજિયાત કાર્યો: પાણી પુરવઠો, જાહેર આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, કચરા વ્યવસ્થાપન, વગેરે.
- વિવેકાધીન કાર્યો: જાહેર ઉદ્યાનો, પુસ્તકાલયો, ગરીબો માટે રહેઠાણ, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો, વગેરે.

સત્તાનું વાસ્તવિક વિચલન રાજ્ય વિધાનસભાના વિવેકબુદ્ધિ પર છોડી દેવામાં આવે છે. તેથી, નગરપાલિકાઓની કાર્યાત્મક સ્વાયત્તતાની હદ રાજ્યથી રાજ્યમાં બદલાય છે.

નગરપાલિકાઓનું નાણાં:

મ્યુનિસિપલ નાણાકીય બાબતો કલમ 243X અને 243Y હેઠળ હાથ ધરવામાં આવે છે:

- રાજ્યના કાયદા દ્વારા અધિકૃત રીતે નગરપાલિકાઓ કર, ફી વસૂલ કરી શકે છે અને ટોલ વસૂલ કરી શકે છે.

- કલમ 243Y હેઠળ રચાયેલ રાજ્ય નાણાં પંચ (SFC) રાજ્ય અને નગરપાલિકાઓ વચ્ચે નાણાકીય સંસાધનોની વહેંચણી માટેના સિદ્ધાંતોની ભલામણ કરે છે.

ચૂંટણીઓ અને રાજ્ય ચૂંટણી પંચ:

કલમ 243ZA માં જોગવાઈ છે કે નગરપાલિકાઓની ચૂંટણીઓ રાજ્ય ચૂંટણી પંચ (SEC) દ્વારા યોજવામાં આવશે. આ શહેરી સ્થાનિક સ્તરે મુક્ત અને ન્યાયી ચૂંટણીઓ અને સ્વતંત્ર ચૂંટણી પ્રક્રિયા સુનિશ્ચિત કરે છે.

ન્યાયિક અર્થઘટન અને કેસ કાયદા:

મ્યુનિસિપલ જોગવાઈઓના અર્થઘટન અને અમલીકરણને આકાર આપનારા કેટલાક મહત્વપૂર્ણ ચુકાદાઓ છે:

1. અમદાવાદ શહેર મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન વિરુદ્ધ જાન મોહમ્મદ ઉસ્માનભાઈ, AIR 1986 SC 1205
 - સુપ્રીમ કોર્ટે ભાર મૂક્યો હતો કે નગરપાલિકાઓએ નિયમો લાગુ કરતી વખતે જાહેર હિતમાં કાર્ય કરવું જોઈએ. વ્યક્તિગત અધિકારોના આધારે પડકારવામાં આવે ત્યારે પણ શહેરી જગ્યાઓનું નિયમન કરવાની મ્યુનિસિપલ સત્તાઓને સમર્થન આપ્યું હતું.
2. બિહાર રાજ્ય વીજળી બોર્ડ વિરુદ્ધ પટના મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન, AIR 1970 SC 65
 - એવું માનવામાં આવે છે કે નગરપાલિકાઓને તેમના અધિકારક્ષેત્રમાં મિલકત વેરો અને અન્ય શુલ્ક વસૂલવાની સત્તા છે અને આ બંધારણીય રીતે માન્ય નાણાકીય સત્તાઓ છે.
3. સુંદરજસ કનૈયાલાલ ભટ્ટીજા વિ. કલેક્ટર, થાણે, AIR 1989 SC 152
 - કોર્ટે ઠરાવ્યું કે શહેરી આયોજન અને વિકાસ એ નગરપાલિકાઓના આવશ્યક કાર્યો છે અને તેનો ઉપયોગ રાજ્યની નીતિઓ અને કાનૂની માળખા સાથે સુસંગત રીતે થવો જોઈએ.

4. કે. કૃષ્ણમૂર્તિ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ, (2010) 7 SCC 202

- આ કેસમાં સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં અનામતની માન્યતાની તપાસ કરવામાં આવી હતી. સુપ્રીમ કોર્ટે SC, ST અને મહિલાઓ માટે નગરપાલિકાઓમાં અનામતની બંધારણીય માન્યતાને સમર્થન આપ્યું હતું, જેમાં સમાવેશી પ્રતિનિધિત્વની જરૂરિયાતને મજબૂત બનાવવામાં આવી હતી.

5. ભારત સંઘ વિરુદ્ધ આર.સી. જૈન, એઆઈઆર ૧૯૮૧ એસસી ૮૫૧

- "સ્થાનિક સત્તા" ની વ્યાખ્યા આપી અને સ્પષ્ટ કર્યું કે મ્યુનિસિપલ સંસ્થાઓ, વૈધાનિક સત્તાવાળાઓ હોવાથી, સરકારી અને વહીવટી કાર્યો કરે છે અને શાસન માળખાનો અભિન્ન ભાગ છે.

શહેરી ભારતમાં લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણની કરોડરજ્જુ નગરપાલિકાઓ બનાવે છે. 74મો સુધારો સ્થાનિક સંસ્થાઓને સશક્ત બનાવવા તરફ એક સીમાચિહ્નરૂપ પગલું હતું, પરંતુ રાજ્ય સરકારો દ્વારા અસરકારક અમલીકરણ પર ઘણું નિર્ભર છે. સમાવિષ્ટ અને ટકાઉ શહેરી વિકાસ પ્રાપ્ત કરવા માટે કાનૂની, નાણાકીય અને વહીવટી સુધારાઓ દ્વારા નગરપાલિકાઓને મજબૂત બનાવવી જરૂરી છે.

૧.૧૦ અનુસૂચિત અને આદિવાસી વિસ્તારો

ભારતનું બંધારણ આદિવાસી વસ્તીની અનન્ય સામાજિક-આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક ઓળખને માન્યતા આપે છે અને તેમના રક્ષણ અને ઉન્નતિ માટે ખાસ જોગવાઈઓ પૂરી પાડે છે. આ ખાસ જોગવાઈઓ બંધારણના ભાગ X (લેખ 244 અને 244A) અને પાંચમી અને છઠ્ઠી અનુસૂચિમાં સમાવિષ્ટ છે. આનો હેતુ આદિવાસી સ્વાયત્તતા, સંસ્કૃતિ અને પરંપરાગત પ્રથાઓનું જતન કરવાનો છે, સાથે સાથે તેમના કલ્યાણ અને વિકાસને સુનિશ્ચિત કરવાનો છે.

૧. અનુસૂચિત વિસ્તારો (પાંચમી અનુસૂચિ)

અનુસૂચિત વિસ્તારો એવા પ્રદેશો છે જ્યાં મુખ્યત્વે આદિવાસી સમુદાયો વસે છે અને બંધારણની પાંચમી અનુસૂચિ સાથે વાંચવામાં આવતી કલમ 244(1) હેઠળ ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા તેમને અનુસૂચિત વિસ્તારો તરીકે જાહેર કરવામાં આવે છે.

પાંચમા અનુસૂચિની વિશેષતાઓ:

- તે દસ રાજ્યોના આદિવાસી વિસ્તારોને લાગુ પડે છે: આંધ્રપ્રદેશ, તેલંગાણા, છત્તીસગઢ, ગુજરાત, હિમાચલ પ્રદેશ, ઝારખંડ, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ઓડિશા અને રાજસ્થાન.
- રાષ્ટ્રપતિને કોઈપણ વિસ્તારને અનુસૂચિત વિસ્તાર તરીકે જાહેર કરવાની સત્તા છે અને તે તેની સીમાઓમાં ફેરફાર કરી શકે છે.
- રાજ્યના રાજ્યપાલ અનુસૂચિત વિસ્તારોના વહીવટમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તેઓ આ કરી શકે છે:
 - રાષ્ટ્રપતિને વહીવટ અંગે વાર્ષિક અહેવાલો સુપરત કરો.
 - શાંતિ અને સુશાસન માટે નિયમો બનાવો, જેમાં આદિવાસીઓ પાસેથી બિન-આદિવાસીઓને જમીન ટ્રાન્સફર પર પ્રતિબંધ મૂકવા, નાણાં ધિરાણનું નિયમન વગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

જનજાતિ સલાહકાર પરિષદ (TAC):

- અનુસૂચિત વિસ્તારો ધરાવતા દરેક રાજ્યએ પાંચમી અનુસૂચિના ફકરા 4 હેઠળ એક જનજાતિ સલાહકાર પરિષદની રચના કરવી આવશ્યક છે.
- ટીએસી રાજ્યપાલને અનુસૂચિત જનજાતિના કલ્યાણ અને ઉન્નતિ સંબંધિત બાબતો પર સલાહ આપે છે.

કેસ કાયદો:

- સમથા વિરુદ્ધ આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય (૧૯૯૭): સુપ્રીમ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે ખાણકામના હેતુ માટે આદિવાસી જમીન બિન-આદિવાસી અથવા ખાનગી કંપનીઓને ટ્રાન્સફર કરવી અનુસૂચિત વિસ્તારોમાં અમાન્ય છે, કારણ કે તે પાંચમી અનુસૂચિની ભાવનાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. તેમાં જમીન અને કુદરતી સંસાધનો પર આદિવાસી અધિકારોના રક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો.

૨. આદિવાસી વિસ્તારો (છઠ્ઠી અનુસૂચિ)

છઠ્ઠી અનુસૂચિ (લેખ ૨૪૪(૨) અને ૨૭૫(૧)) ઉત્તર-પૂર્વીય રાજ્યો: આસામ, મેઘાલય, ત્રિપુરા અને મિઝોરમમાં આદિવાસી વિસ્તારોના વહીવટ માટે જોગવાઈ કરે છે.

છઠ્ઠી અનુસૂચિની વિશેષતાઓ:

- કાયદાકીય, કારોબારી અને ન્યાયિક સત્તાઓ સાથે સ્વાયત્ત જિલ્લા પરિષદો (ADCs) અને પ્રાદેશિક પરિષદોની રચના માટે જોગવાઈ કરે છે.
- આ પરિષદો જમીન, જંગલ, પાણી, કૃષિ, ગ્રામ વહીવટ, વારસો, લઘુ અને છૂટાછેડા વગેરે પર કાયદા બનાવી શકે છે.
- તેમની પાસે અદાલતો સ્થાપવાની, કર વસૂલવાની અને સંસાધનોનું સંચાલન કરવાની સત્તા છે.
- રાજ્યપાલો આ પરિષદો દ્વારા બનાવેલા કાયદાઓમાં ફેરફાર અથવા રદ કરી શકે છે અને તેમની પાસે દેખરેખની સત્તા છે.

સ્વાયત્ત જિલ્લા પરિષદો:

- ૩૦ સભ્યો (૨૬ ચૂંટાયેલા અને ૪ નામાંકિત) નું બનેલું.
- આદિવાસી સમુદાયોને બંધારણીય માળખામાં એકીકૃત કરીને સ્વ-શાસનની ખાતરી આપે છે.

કેસ કાયદો:

- ટી.એન. દામોધરન નામ્બિયાર વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (2000) કોર્ટે છઠ્ઠી અનુસૂચિની જોગવાઈઓની માન્યતાને સમર્થન આપ્યું અને ઉત્તર-પૂર્વીય આદિવાસીઓ માટે તેમની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિને જાળવી રાખવા માટે વિકેન્દ્રીકરણ અને સ્વ-શાસનના મહત્વ પર ભાર મૂક્યો.

૩. પાંચમી અને છઠ્ઠી અનુસૂચિ વચ્ચેનો તફાવત

લક્ષણ	પાંચમી અનુસૂચિ	છઠ્ઠી અનુસૂચિ
લાગુ પડે છે	ભારતના અન્ય ભાગો	ઉત્તર-પૂર્વીય રાજ્યો
વહીવટી સંસ્થા	રાજ્યપાલ, જનજાતિ સલાહકાર પરિષદ	સ્વાયત્ત જિલ્લા અને પ્રાદેશિક પરિષદો
કાયદાકીય સત્તા	મર્યાદિત (રાજ્યપાલનું નિયમન)	કાઉન્સિલ પાસે કાયદાકીય સત્તાઓ છે
ન્યાયિક સત્તાઓ	પૂરું પાડવામાં આવેલ નથી	કાઉન્સિલો કોર્ટની સ્થાપના કરી શકે છે

૪. કલમ 244A: સ્વાયત્ત રાજ્યની રચના

કલમ 244A સંસદને આસામની અંદર એક સ્વાયત્ત રાજ્ય બનાવવાની સત્તા આપે છે જેમાં તેની પોતાની વિધાનસભા અને મંત્રી પરિષદ હોય. આ જોગવાઈનો ઉપયોગ 1969 માં મેઘાલયના સ્વાયત્ત રાજ્યની રચના માટે કરવામાં આવ્યો હતો અને 1972 માં તેને પૂર્ણ રાજ્યનો દરજ્જો મળ્યો.

૫. ન્યાયિક અર્થઘટન અને વિકાસ

આદિવાસી અધિકારોના રક્ષણમાં ન્યાયતંત્રે સક્રિય ભૂમિકા ભજવી છે. ઓરિસ્સા માઇનિંગ કોર્પોરેશન વિરુદ્ધ પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલય (૨૦૧૩), જેને નિયમગીરી કેસ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે,

તેમાં સુપ્રીમ કોર્ટે ડોંગરિયા કોંઘ જાતિના તેમના પવિત્ર ટેકરીને બોક્સાઇટ ખાણકામથી બચાવવાના અધિકારોને સમર્થન આપ્યું હતું. તેણે વન અધિકાર કાયદા હેઠળ ગ્રામસભાની સંમતિના મહત્વને માન્યતા આપી હતી, જે પાંચમી અનુસૂચિના સિદ્ધાંતો સાથે સુસંગત છે.

અનુસૂચિત અને આદિજાતિ વિસ્તારો માટેની જોગવાઈઓ ભારતની સ્વદેશી વસ્તીની ઓળખ, અધિકારો અને સંસ્કૃતિને જાળવી રાખવાની પ્રતિબદ્ધતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે, સાથે સાથે તેમને બંધારણીય માળખામાં વિકાસ કરવા સક્ષમ બનાવે છે. જોકે, અમલીકરણમાં પડકારો હજુ પણ છે, ખાસ કરીને જમીનના વિસ્થાપન, વિકાસ પ્રોજેક્ટ્સને કારણે વિસ્થાપન અને શોષણના ક્ષેત્રોમાં. આ હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા સમુદાયોને આપેલા બંધારણીય વચનને જાળવી રાખવા માટે સતત ન્યાયિક તકેદારી, વહીવટી સંવેદનશીલતા અને સહભાગી શાસન મહત્વપૂર્ણ છે.

૧.૧૧ સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધો

બંધારણના અનુચ્છેદ 1 હેઠળ જાહેર કરાયેલ ભારત રાજ્યોનું સંઘ છે. સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચેનો સંબંધ સહકારી સંઘવાદનું એક અનોખું મિશ્રણ છે, જે એક મજબૂત કેન્દ્ર દ્વારા વર્ગીકૃત થયેલ છે. ભારતનું બંધારણ ત્રણ વ્યાપક શીર્ષકો દ્વારા કેન્દ્ર-રાજ્ય સંબંધો માટે એક વ્યાપક માળખું રજૂ કરે છે:

1. કાયદાકીય સંબંધો (લેખ 245-255)
2. વહીવટી સંબંધો (લેખ 256-263)
3. નાણાકીય સંબંધો (લેખ 268-293)

૧. કાયદાકીય સંબંધો (લેખ ૨૪૫-૨૫૫)

કાયદાકીય સત્તાઓનું વિતરણ (કલમ 246 અને અનુસૂચિ VII)

બંધારણ સાતમી અનુસૂચિ દ્વારા સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે કાયદાકીય સત્તાઓનું સીમાંકન કરે છે, જેમાં શામેલ છે:

- યુનિયન લિસ્ટ (યાદી I) – 97 વિષયો; સંસદનું વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર (દા.ત., સંરક્ષણ, વિદેશી બાબતો).

- રાજ્ય યાદી (યાદી II) – 66 વિષયો; રાજ્ય વિધાનસભાઓનું વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર (દા.ત., પોલીસ, જાહેર આરોગ્ય).
- સમવર્તી યાદી (યાદી III) – 47 વિષયો; કેન્દ્ર અને રાજ્યો બંને કાયદો બનાવી શકે છે (દા.ત., ફોજદારી કાયદો, શિક્ષણ).

સમવર્તી સૂચિ વિષય પર કેન્દ્ર અને રાજ્યના કાયદાઓ વચ્ચે સંઘર્ષના કિસ્સામાં, કલમ 254 એવી જોગવાઈ કરે છે કે જ્યાં સુધી રાજ્યના કાયદાને રાષ્ટ્રપતિની સંમતિ ન મળે ત્યાં સુધી કેન્દ્રનો કાયદો પ્રવર્તે છે.

મુખ્ય કેસ:

કેરળ રાજ્ય વિરુદ્ધ ભારત સરકાર (૧૯૭૮) - સુપ્રીમ કોર્ટે સમર્થન આપ્યું કે સંઘર્ષના કિસ્સામાં, ખાસ કરીને સમવર્તી સૂચિના વિષયો પર, રાજ્યના કાયદાઓ પર સંસદને વધુ પડતી સત્તા છે.

શેષ સત્તાઓ (કલમ 248)

સંસદને ત્રણ યાદીઓમાંથી કોઈપણમાં ઉલ્લેખિત ન હોય તેવા વિષયો પર કાયદો બનાવવાની વિશિષ્ટ સત્તા છે - આ શેષ વિષયો છે.

કેસ લો: યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા વિરુદ્ધ એચએસ ધિલ્લોન (૧૯૭૨) - સુપ્રીમ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે રાજ્ય અથવા સમવર્તી યાદીમાં ઉલ્લેખિત ન હોય તેવા કર સંબંધિત બાબતોમાં પણ, શેષ સત્તા સંસદ પાસે છે.

૨. વહીવટી સંબંધો (લેખ ૨૫૬-૨૬૩)

બંધારણ સુનિશ્ચિત કરે છે કે સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચેનો વહીવટ સુમેળમાં ચાલે:

સંઘ દ્વારા દિશા (કલમ 256-257)

રાજ્યોએ ખાતરી કરવી જરૂરી છે કે તેમની કારોબારી સત્તાનો ઉપયોગ સંસદ દ્વારા બનાવેલા કાયદાઓનું પાલન કરીને થાય. આ પાલન સુનિશ્ચિત કરવા માટે સંઘ જરૂરી નિર્દેશો આપી શકે છે.

કલમ 257 વધુમાં જોગવાઈ કરે છે કે રાજ્ય સંઘની કારોબારી સત્તાના ઉપયોગને અવરોધશે નહીં અથવા પૂર્વગ્રહ રાખશે નહીં.

અખિલ ભારતીય સેવાઓ (કલમ 312)

IAS, IPS અને IFS જેવી અખિલ ભારતીય સેવાઓની રચના કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે વહીવટી એકતા અને સંકલન સુનિશ્ચિત કરે છે.

આંતર-રાજ્ય પરિષદ (કલમ 263)

રાષ્ટ્રપતિ રાજ્યો વચ્ચેના વિવાદોની તપાસ કરવા અને સલાહ આપવા અને સહકારી સંઘવાદને પ્રોત્સાહન આપવા માટે આંતર-રાજ્ય પરિષદની સ્થાપના કરી શકે છે.

કેસ લો: એસઆર બોમ્બઈ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (1962) - સુપ્રીમ કોર્ટે બંધારણના સંઘીય સ્વભાવ પર ભાર મૂક્યો અને જણાવ્યું કે રાજ્યો ફક્ત કેન્દ્રના ઉપસંહાર નથી. તેણે કલમ 355 હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ શાસન લાદવા માટે કડક માર્ગદર્શિકા નક્કી કરી, જેના વહીવટી પરિણામો છે.

3. નાણાકીય સંબંધો (લેખ 256-263)

બંધારણમાં કરવેરા સત્તાઓ અને નાણાકીય વ્યવસ્થાઓના વિગતવાર વિભાજનની જોગવાઈ છે:

કરવેરા સત્તાઓ:

- યુનિયન લિસ્ટ ટેક્સ - કેન્દ્ર દ્વારા એકત્રિત અને ફાળવવામાં આવે છે (દા.ત., કસ્ટમ્સ, કૃષિ સિવાય આવકવેરો).
- રાજ્ય સૂચિ કર - રાજ્યો દ્વારા વસૂલવામાં અને એકત્રિત કરવામાં આવે છે (દા.ત., જમીન મહેસૂલ, સ્ટેમ્પ ડ્યુટી).
- વહેંચાયેલ કર (કલમ 270) – અમુક કર કેન્દ્ર દ્વારા વસૂલવામાં આવે છે પરંતુ રાજ્યો સાથે વહેંચવામાં આવે છે (દા.ત., આવકવેરો).

સહાયક અનુદાન (કલમ 275)

સંસદ રાજ્યોને સહાયની જરૂર હોય તેમને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડી શકે છે. સંઘમાં નાણાકીય સંતુલન જાળવવા માટે આ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે.

નાણા પંચ (કલમ 280)

દર પાંચ વર્ષે રચાયેલ, તે ભલામણ કરે છે કે કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે આવક કેવી રીતે વહેંચવી જોઈએ.

કેસ લો: ભગવતી પ્રસાદ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (2006) - કોર્ટે પુનરોચ્ચાર કર્યો કે નાણાકીય વિનિમય બંધારણીય આદેશ અને નાણાં પંચની ભલામણોનું પાલન કરવું જોઈએ.

કેન્દ્ર-રાજ્ય સંબંધોમાં ફેરફાર કરવા માટે ખાસ જોગવાઈઓ

- રાષ્ટ્રીય કટોકટી દરમિયાન (કલમ 352): સંસદ રાજ્યના વિષયો પર કાયદો બનાવી શકે છે.
- રાજ્ય કટોકટીના કિસ્સામાં (કલમ 356): રાષ્ટ્રપતિ રાજ્યના કાર્યો સંભાળે છે, અને સંસદ કાયદાકીય સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે.
- નાણાકીય કટોકટી દરમિયાન (કલમ 360): રાજ્યના નાણાં પર કેન્દ્રીય નિયંત્રણ વધુ તીવ્ર બને છે.

સહકારી સંઘવાદ અને તાજેતરના વલણો

ભારત અર્ધ-સંઘીય માળખાને અનુસરે છે, તેમ છતાં તાજેતરના સમયમાં સહકારી સંઘવાદને મહત્વ મળ્યું છે, ખાસ કરીને નીતિ આયોગ, જીએસટી કાઉન્સિલ અને આંતર-રાજ્ય પરિષદ જેવી સંસ્થાઓ દ્વારા.

કેસ લો: કે.એમ. શર્મા વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૧૯૯૮) - કોર્ટે કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચેના નાણાકીય વિવાદોના ઉકેલ માટે સહકારી સંઘવાદ પર ભાર મૂક્યો.

ભારતનું બંધારણ એક ગતિશીલ અને પ્રતિભાવશીલ સંઘીય માળખાની કલ્પના કરે છે જ્યાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો એકલતામાં નહીં પરંતુ સહકાર અને સંકલનમાં કાર્ય કરે છે. સત્તાનું સંતુલન, જોકે અમુક બાબતોમાં સંઘ તરફ ઝુકાવેલું છે, તે નિયંત્રણો, બંધારણીય પદ્ધતિઓ અને ન્યાયિક સુરક્ષા દ્વારા

કાર્યાત્મક સંઘીય વ્યવસ્થા સુનિશ્ચિત કરે છે. કાયદાકીય, વહીવટી અને નાણાકીય સંબંધો દ્વારા, ભારતીય બંધારણ વિવિધતામાં એકતાને પ્રોત્સાહન આપે છે અને રાષ્ટ્રીય અખંડિતતા જાળવી રાખીને સંઘવાદની ભાવનાને સમર્થન આપે છે.

૧.૧૬ ભારતના પ્રદેશની અંદર વેપાર, વાણિજ્ય અને સંબંધો

ભારતનું બંધારણ ભાગ XIII (લેખ 301 થી 307) દ્વારા ભારતના પ્રદેશની અંદર વેપાર, વાણિજ્ય અને સંભોગના નિયમન માટે એક વિગતવાર માળખું પૂરું પાડે છે. આ જોગવાઈઓનો ઉદ્દેશ્ય દેશની આર્થિક એકતા સુનિશ્ચિત કરવાનો અને રાષ્ટ્રભરમાં વેપાર અને વાણિજ્યના મુક્ત પ્રવાહને અવરોધી શકે તેવા અવરોધોને દૂર કરવાનો છે.

કલમ 30૧ – વેપાર, વાણિજ્ય અને સંભોગની સ્વતંત્રતા

કલમ 30૧ જણાવે છે:

"આ ભાગની અન્ય જોગવાઈઓને આધીન, ભારતના સમગ્ર પ્રદેશમાં વેપાર, વાણિજ્ય અને સંભોગ મુક્ત રહેશે."

આ કલમ દેશભરમાં વેપાર અને વાણિજ્યની સ્વતંત્રતાની ખાતરી આપે છે, જેમાં માલ, સેવાઓ અને વ્યક્તિઓની અવરજવરનો સમાવેશ થાય છે. તે કોઈપણ આંતરિક અવરોધો અથવા ભેદભાવ વિના રાજ્યોમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના મુક્ત પ્રવાહ માટે બંધારણીય અધિકાર સ્થાપિત કરે છે.

જોકે, આ સ્વતંત્રતા સંપૂર્ણ નથી અને કલમ 30૨ થી 30૫ હેઠળ વાજબી પ્રતિબંધોને આધીન છે.

કલમ 30૨ – પ્રતિબંધો લાદવાની સંસદની સત્તા

કલમ 30૨ સંસદને જાહેર હિતમાં રાજ્યો વચ્ચે વેપાર, વાણિજ્ય અને સંચાર પર પ્રતિબંધો લાદવાની સત્તા આપે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, સંસદ આના પર પ્રતિબંધો લાદી શકે છે:

- જાહેર આરોગ્યનું રક્ષણ કરો

- જાહેર વ્યવસ્થા જાળવો
- સંસાધનોનું સંરક્ષણ કરો
- આર્થિક શોષણ અટકાવો

જોકે, આવા પ્રતિબંધો મનસ્વી ન હોવા જોઈએ અને તે મોટા જાહેર હિતમાં હોવા જોઈએ.

કલમ ૩૦૩ – રાજ્યો વચ્ચે ભેદભાવ ન રાખવાના નિયંત્રણો

કલમ ૩૦૩(૧) સંસદ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓને એવો કોઈ કાયદો બનાવવાથી પ્રતિબંધિત કરે છે જે એક રાજ્યને બીજા રાજ્ય કરતાં વધુ પ્રાધાન્ય આપે છે, અથવા વેપાર અને વાણિજ્યની બાબતોમાં કોઈ ચોક્કસ રાજ્ય સામે ભેદભાવ કરે છે.

જોકે, કલમ ૩૦૩(૨) સંસદને ભારતના કોઈપણ ભાગમાં માલની અછતની પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવા માટે જરૂરી હોય તો અપવાદો બનાવવાની મંજૂરી આપે છે.

કલમ ૩૦૪ – વેપાર અને વાણિજ્ય પર રાજ્યો દ્વારા પ્રતિબંધો

કલમ ૩૦૪ રાજ્ય વિધાનસભાઓને લાદવાની મંજૂરી આપે છે:

- અન્ય રાજ્યોમાંથી આયાત કરાયેલ માલ પર કર, જો તેઓ આયાતી માલ અને સ્થાનિક માલ વચ્ચે ભેદભાવ ન કરે (કલમ ૩૦૪(a)).
- તે રાજ્યમાં વેપારની સ્વતંત્રતા પર જાહેર હિતમાં વાજબી પ્રતિબંધો (કલમ ૩૦૪(b)). જોકે, આવા કાયદાઓ માટે રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વ સંમતિ જરૂરી છે.

આ જોગવાઈ રાષ્ટ્રીય આર્થિક એકીકરણ અને રાજ્યની સ્વાયત્તતા વચ્ચે સંતુલન જાળવે છે.

કલમ ૩૦૫ – રાજ્યના એકાધિકાર માટે જોગવાઈ કરતા હાલના કાયદાઓ અને કાયદાઓનું રક્ષણ

આ કલમ એવા કાયદાઓનું રક્ષણ કરે છે જે બંધારણની શરૂઆત પહેલા અમલમાં હતા અને વેપાર અને વાણિજ્યમાં રાજ્યનો એકાધિકાર બનાવતા કાયદાને અધિકૃત કરે છે.

આમ, રાજ્યો ચોક્કસ ક્ષેત્રો (જેમ કે દારૂ અથવા લોટરી) ને વિશિષ્ટ રાજ્ય સાહસો તરીકે અનામત રાખી શકે છે.

કલમ 305 અને 309 - 26 કરાયેલ અને વહીવટી તંત્ર

- કલમ 305 26 કરવામાં આવી.
- કલમ 309 સંસદને વિવાદોની દેખરેખ રાખવા અને વેપાર અને વાણિજ્ય જોગવાઈઓના સરળ અમલીકરણની ખાતરી કરવા માટે યોગ્ય સત્તા નિયુક્ત કરવાની સત્તા આપે છે. જો કે, અત્યાર સુધી આવી કોઈ સત્તા સ્થાપિત થઈ નથી.

મુખ્ય ન્યાયિક અર્થઘટન અને કેસ કાયદા

1. અટિયાબારી ટી કંપની વિરુદ્ધ આસામ રાજ્ય (૧૯૬૧ એઆઈઆર ૨૩૨)
 - સુપ્રીમ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે કલમ 309 કોઈપણ પ્રતિબંધ વિના વેપારની અવરજવરની સ્વતંત્રતાની બાંધધરી આપે છે, અને કોઈપણ કર જે વેપાર અને વાણિજ્યના પ્રવાહને અવરોધે છે તે ગેરબંધારણીય રહેશે સિવાય કે તે કલમ 308(બી) ની શરતોને પૂર્ણ કરે.
 - કોર્ટે પ્રતિબંધોની બંધારણીયતા નક્કી કરવા માટે વેપાર પર "સીધી અને તાત્કાલિક અસર" નો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો.
2. ઓટોમોબાઈલ ટ્રાન્સપોર્ટ (રાજસ્થાન) લિમિટેડ વિરુદ્ધ રાજસ્થાન રાજ્ય (૧૯૬૨ AIR ૧૪૦૬)
 - આ કેસમાં અટિયાબારીના નિર્ણયની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી હતી. કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે રસ્તાઓની જાળવણી માટે ટોલ અને લાઇસન્સ જેવા નિયમનકારી પગલાં માન્ય છે અને જ્યાં સુધી તે વેપારને સીધી રીતે અવરોધતા નથી ત્યાં સુધી કલમ 301નું ઉલ્લંઘન કરતા નથી.
3. જિંદાલ સ્ટેનલેસ લિમિટેડ વિરુદ્ધ હરિયાણા રાજ્ય (2016 11 SCC 1)

- એક સીમાચિહ્નરૂપ કેસ જ્યાં સુપ્રીમ કોર્ટે અગાઉના નિર્ણયોને રદ કર્યા અને રાજ્યો દ્વારા લાદવામાં આવેલા પ્રવેશ કરની બંધારણીય માન્યતાને સમર્થન આપ્યું. કોર્ટે ચુકાદો આપ્યો કે આવા કર માન્ય છે જો તેઓ:

- અન્ય રાજ્યોમાંથી આયાત કરાયેલા માલ અને સ્થાનિક માલ વચ્ચે ભેદભાવ ન કરો.
- પ્રકૃતિમાં વળતરકારક છે (ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર સુધારવા માટે વપરાય છે, વગેરે).

ભારતમાં વેપાર, વાણિજ્ય અને સંવાદ સંબંધિત બંધારણીય જોગવાઈઓ રાષ્ટ્રની આર્થિક એકતા અને અખંડિતતા પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે. જ્યારે કલમ 309 સ્વતંત્રતા સુનિશ્ચિત કરે છે, ત્યારે કલમ 302 થી 305 જાહેર હિતનું રક્ષણ કરવા અને સંઘીય સંતુલન જાળવવા માટે વાજબી પ્રતિબંધો પ્રદાન કરે છે.

આર્થિક સ્વતંત્રતા અને નિયમનકારી નિયંત્રણના સ્પર્ધાત્મક હિતોનું અર્થઘટન અને સુમેળ સાધવામાં ન્યાયતંત્રે મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી છે. *અટિયાબારી*, *ઓટોમોબાઈલ ટ્રાન્સપોર્ટ* અને *જિંદાલ સ્ટેનલેસ જેવા સીમાચિહ્નરૂપ નિર્ણયો* આ ક્ષેત્રમાં વિકસતા ન્યાયશાસ્ત્રને આકાર આપવાનું ચાલુ રાખે છે.

આમ, ભાગ XIII હેઠળનું માળખું વેપારની સ્વતંત્રતા અને સંઘીય લોકશાહી સેટઅપમાં તેનું નિયમન કરવાની સંઘ અને રાજ્યોની કાયદેસર શક્તિ વચ્ચે નાજુક સંતુલન સુનિશ્ચિત કરે છે.

૧.૧૭ સંઘ અને રાજ્યો હેઠળની સેવાઓ

ભારતના બંધારણમાં એક સંઘીય માળખાની જોગવાઈ છે જ્યાં સત્તાઓ અને જવાબદારીઓ સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે વહેંચવામાં આવે છે. આ માળખાના મહત્વપૂર્ણ પાસાઓમાંનો એક કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો હેઠળ કાર્યરત સેવાઓ સંબંધિત જોગવાઈ છે. આ સેવાઓ વહીવટી તંત્ર બનાવે છે જે કાયદાઓના અમલીકરણ, જાહેર સેવાઓ પહોંચાડવા અને સુશાસન સુનિશ્ચિત કરવામાં મદદ કરે છે. બંધારણનો ભાગ XIV, જેમાં કલમ 308 થી 323નો સમાવેશ થાય છે, તે "સંઘ અને રાજ્યો હેઠળની સેવાઓ" સાથે વ્યવહાર કરે છે.

૧. સેવાઓનું વર્ગીકરણ

બંધારણ સેવાઓના ત્રણ વર્ગોને માન્યતા આપે છે:

- અખિલ ભારતીય સેવાઓ (AIS): આમાં ભારતીય વહીવટી સેવા (IAS), ભારતીય પોલીસ સેવા (IPS), અને ભારતીય વન સેવા (IFS)નો સમાવેશ થાય છે. આ સેવાઓના અધિકારીઓની ભરતી સંઘ દ્વારા કરવામાં આવે છે અને તેઓ સંઘ અને રાજ્ય બંને સ્તરે સેવા આપે છે.
- કેન્દ્રીય સેવાઓ: એવી સેવાઓ જે ફક્ત કેન્દ્ર સરકારના અધિકારક્ષેત્ર હેઠળ હોય (દા.ત., ભારતીય મહેસૂલ સેવા, ભારતીય વિદેશ સેવા).
- રાજ્ય સેવાઓ: એવી સેવાઓ જે રાજ્ય સરકારોના વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્ર હેઠળ કાર્યરત છે.

2. બંધારણીય જોગવાઈઓ

કલમ 30૮ – અર્થઘટન

કલમ 30૮ માં જણાવાયું છે કે ભાગ XIV ની જોગવાઈઓ સંઘ અને રાજ્યો હેઠળની બધી સેવાઓ પર લાગુ પડે છે, પરંતુ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને નહીં (હવે ૨૦૧૯ માં કલમ ૩૭૦ નાબૂદ થયા પછી ફેરફારોને આધીન છે).

કલમ 30૯ – ભરતી અને સેવાની શરતો

આ લેખ સંસદ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓને જાહેર સેવાઓમાં સેવા આપતા વ્યક્તિઓની ભરતી અને સેવાની શરતોનું નિયમન કરવાની સત્તા આપે છે. જ્યાં સુધી આવા કાયદા ઘડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રપતિ (કેન્દ્રીય સેવાઓ માટે) અથવા રાજ્યપાલ (રાજ્ય સેવાઓ માટે) તેના માટે નિયમો બનાવી શકે છે.

કેસ લો: બી.એસ. યાદવ વિરુદ્ધ હરિયાણા રાજ્ય (૧૯૮૦ એઆઈઆર ૧૨૨૯)

આ કેસમાં, સુપ્રીમ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે કલમ ૩૦૯ યોગ્ય અધિકારીઓને સેવા નિયમો ઘડવાની મંજૂરી આપે છે અને આ નિયમોને કાયદાકીય મંજૂરીની જરૂર નથી સિવાય કે સ્પષ્ટપણે જરૂરી હોય.

કલમ ૩૧૦ – કાર્યકાળ

કલમ ૩૧૦ મુજબ, સિવિલ સર્વિસીસના સભ્યો રાષ્ટ્રપતિ (કેન્દ્રીય સેવાઓ માટે) અથવા રાજ્યપાલ (રાજ્ય સેવાઓ માટે) ના "પ્રસન્નતા દરમિયાન" પદ સંભાળી શકે છે. જો કે, આ આનંદ નિરપેક્ષ નથી અને બંધારણીય મર્યાદાઓને આધીન છે.

કેસ લો: યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિરુદ્ધ બલબીર સિંહ (૧૯૯૭)

કોર્ટે સ્પષ્ટતા કરી કે કલમ ૩૧૦ કલમ ૩૧૧ માં પૂરા પાડવામાં આવેલ સુરક્ષા પગલાંને આધીન છે, ખાસ કરીને બરતરફી, દૂર કરવા અથવા પદમાં ઘટાડો કરવા અંગે.

કલમ ૩૧૧ – બરતરફી, દૂર કરવી, અથવા પદમાં ઘટાડો

આ લેખ નાગરિક કર્મચારીઓને બંધારણીય સુરક્ષા પૂરી પાડે છે:

- કોઈપણ સરકારી કર્મચારીને એવી તપાસ વિના બરતરફ કે દૂર કરી શકાતા નથી જેમાં તેમને આરોપોની જાણ કરવામાં આવી હોય અને તેમને સાંભળવાની વાજબી તક આપવામાં આવી હોય.
- ફોજદારી આરોપમાં દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યા હોય અથવા લેખિતમાં નોંધાયેલા કારણોસર તપાસ હાથ ધરવી યોગ્ય ન હોય તેવા કિસ્સાઓમાં અપવાદો અસ્તિત્વમાં છે.

કેસ લો: યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. તુલસીરામ પટેલ (૧૯૮૫ એઆઈઆર ૧૪૧૬)

સુપ્રીમ કોર્ટે એવી પરિસ્થિતિઓનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું કે જ્યાં કલમ ૩૧૧(૨) હેઠળ તપાસ વિના સિવિલ સેવકને બરતરફ કરી શકાય છે, જેમ કે રાષ્ટ્રીય સુરક્ષાના કિસ્સાઓમાં અથવા જો તપાસ હાથ ધરવી વ્યવહારુ ન હોય.

કલમ ૩૧૨ – અખિલ ભારતીય સેવાઓ

કલમ ૩૧૨ સંસદને નવી અખિલ ભારતીય સેવાઓ બનાવવાની સત્તા આપે છે જો રાજ્યસભા બે તૃતીયાંશ બહુમતીથી ઠરાવ પસાર કરે, જેમાં જાહેર કરવામાં આવે કે તે રાષ્ટ્રીય હિતમાં જરૂરી છે.

કલમ ૩૧૫-૩૨૩ – જાહેર સેવા આયોગો

આ લેખો સ્થાપિત કરે છે:

- યુનિયન પબ્લિક સર્વિસ કમિશન (UPSC) યુનિયન માટે
- દરેક રાજ્ય માટે રાજ્ય જાહેર સેવા આયોગ (SPSC)

તેઓ ભરતી, પરીક્ષાઓ યોજવા અને શિસ્ત બાબતો પર સરકારને સલાહ આપવા માટે જવાબદાર બંધારણીય સંસ્થાઓ છે.

કેસ લો: આર.એસ. દાસ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૧૯૮૬ એઆઈઆર ૬૧૭)

સુપ્રીમ કોર્ટે ભરતી અને શિસ્ત બાબતોમાં નિષ્પક્ષતા અને પારદર્શિતા જાળવવામાં UPSCની ભૂમિકા પર ભાર મૂક્યો.

૩. જાહેર સેવાઓનું મહત્વ

સંઘ અને રાજ્યો હેઠળની સેવાઓ ભારતના વહીવટી માળખાની કરોડરજ્જુ બનાવે છે. તેઓ ખાતરી કરે છે કે:

- શાસનમાં સાતત્ય અને સ્થિરતા
- નીતિઓ અને કાયદાઓનો અમલ
- નાગરિકોને સેવા પહોંચાડવી
- કાયદો અને વ્યવસ્થાની જાળવણી

૪. પડકારો અને સુધારાઓ

બંધારણીય માળખું મજબૂત હોવા છતાં, રાજકીય હસ્તક્ષેપ, ભ્રષ્ટાચાર અને બિનકાર્યક્ષમતા જેવા પડકારો સેવાઓને સતત સતાવી રહ્યા છે. નીચેના માટે માંગણીઓ કરવામાં આવી છે:

- નાગરિક સેવાઓને વધુ સ્વાયત્તતા
- રાજકીય દબાણ ઘટાડવા માટે નિશ્ચિત કાર્યકાળ
- પ્રદર્શન-આધારિત મૂલ્યાંકન
- ક્ષમતા નિર્માણ અને આધુનિકીકરણ

ભારતનું બંધારણ કેન્દ્ર અને રાજ્યો હેઠળ સેવાઓ માટે એક વ્યાપક અને સંતુલિત માળખું સ્થાપિત કરે છે, જે જાહેર વહીવટમાં જવાબદારી, અખંડિતતા અને કાર્યક્ષમતા સુનિશ્ચિત કરે છે. બંધારણીય જોગવાઈઓ અને ન્યાયિક અર્થઘટન દ્વારા, તે નાગરિક કર્મચારીઓના અધિકારોને સમર્થન આપે છે અને ખાતરી કરે છે કે તેઓ લોકશાહી સંસ્થાઓ પ્રત્યે જવાબદાર રહે છે. જેમ જેમ ભારત વિકાસશીલ રહે છે, તેમ તેમ આ સેવાઓએ વિકાસશીલ રાષ્ટ્રની આકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરવા માટે અનુકૂળ અને સુધારા કરવા પડશે.

૧.૧૮ ટ્રિબ્યુનલ્સ

ટ્રિબ્યુનલ એ કરવેરા, વહીવટી મુદ્દાઓ, ઔદ્યોગિક વિવાદો અને વધુ જેવા ચોક્કસ ક્ષેત્રો સાથે સંબંધિત વિવાદોનો નિર્ણય લેવા માટે સ્થાપિત અર્ધ-ન્યાયિક સંસ્થાઓ છે. ભારતમાં ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપના અને કામગીરી બંધારણમાં મૂળ છે, ખાસ કરીને 42મા બંધારણીય સુધારા અધિનિયમ, 1976 દ્વારા દાખલ કરાયેલ ભાગ XIV-A હેઠળ.

બંધારણીય જોગવાઈઓ

બંધારણના ભાગ XIV-A માં કલમ 323-A અને 323-B શામેલ છે, જે ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપના માટે જોગવાઈ કરે છે:

કલમ 323-A – વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ્સ

- જાહેર સેવાઓ અને હોદ્દાઓ પર નિયુક્ત વ્યક્તિઓની ભરતી અને સેવાની શરતો સંબંધિત વિવાદોના નિર્ણય માટે વહીવટી ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપના કરવાની જોગવાઈ કરવાની સંસદને સત્તા આપે છે.
- આવા ટ્રિબ્યુનલ સ્થાપવાની સત્તા ફક્ત સંસદ પાસે જ છે.
- આ કલમ હેઠળ ટ્રિબ્યુનલ કેન્દ્ર અથવા રાજ્ય, અથવા બંને માટે હોઈ શકે છે.

કલમ 323-B - અન્ય બાબતો માટે ટ્રિબ્યુનલ

- સંસદ અને રાજ્ય વિધાનસભા બંનેને વિવિધ બાબતોમાં વિવાદોનો નિર્ણય લેવા માટે ટ્રિબ્યુનલ સ્થાપિત કરવાની સત્તા આપે છે જેમ કે:
 - કરવેરા
 - ઔદ્યોગિક અને મજૂર વિવાદો
 - જમીન સુધારા
 - શહેરી મિલકત પર ટોચમર્યાદા
 - સંસદ અથવા રાજ્ય વિધાનસભાઓની ચૂંટણી
 - ખાદ્ય પદાર્થો
 - ભાડા અને ભાડાપટ્ટાના અધિકારો

હેતુ અને તર્ક

ટ્રિબ્યુનલ આ માટે રચાયેલ છે:

- નિયમિત અદાલતો પરનો ભાર ઓછો કરો.
- ઝડપી અને વિશિષ્ટ નિર્ણય પ્રદાન કરો.

- વિવાદોના નિરાકરણમાં ટેકનિકલ કુશળતા પ્રદાન કરો.

આ વિચાર કાર્યક્ષમતા અને ન્યાય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને વૈકલ્પિક વિવાદ નિરાકરણ પદ્ધતિઓ પ્રદાન કરવાનો છે.

ભારતમાં મુખ્ય ટ્રિબ્યુનલ

- સેન્ટ્રલ એડમિનિસ્ટ્રેટિવ ટ્રિબ્યુનલ (CAT) - કલમ 323-A હેઠળ, કેન્દ્ર સરકારના કર્મચારીઓને લગતા વિવાદોનું સંચાલન કરે છે.
- આવકવેરા અપીલ ટ્રિબ્યુનલ (ITAT) - આવકવેરા મૂલ્યાંકન સંબંધિત અપીલોનું સંચાલન કરે છે.
- નેશનલ કંપની લો ટ્રિબ્યુનલ (NCLT) - કંપનીઝ એક્ટ અને IBC હેઠળ નાદારી સહિતના કોર્પોરેટ વિવાદોનું સંચાલન કરે છે.
- આર્મ્ડ ફોર્સિસ ટ્રિબ્યુનલ (AFT) - સશસ્ત્ર દળોના કર્મચારીઓના સેવાના કેસોનો નિર્ણય લે છે.
- નેશનલ ગ્રીન ટ્રિબ્યુનલ (NGT) - પર્યાવરણીય સંરક્ષણ અને સંરક્ષણ સાથે વ્યવહાર કરે છે.

ન્યાયિક ઘોષણા અને કેસ કાયદા

૧. એસપી સંપત કુમાર વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૧૯૮૭)

- સુપ્રીમ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે કલમ 323-A હેઠળના ટ્રિબ્યુનલ સેવા બાબતોમાં હાઇકોર્ટના માન્ય વિકલ્પ છે.
- જોકે, તેમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો કે ટ્રિબ્યુનલ્સે સ્વતંત્રતા અને ન્યાયિક ક્ષમતા જાળવી રાખવી જોઈએ.

૨. એલ. ચંદ્ર કુમાર વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૧૯૮૭)

- એક સીમાચિહ્નરૂપ કેસ જ્યાં સુપ્રીમ કોર્ટે કલમ 323-A(2)(d) અને 323-B(3)(d) હેઠળ ન્યાયિક સમીક્ષાના બાકાતને ફગાવી દીધો.
- ન્યાયિક સમીક્ષાની શક્તિ બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ છે તેવું માન્યું.
- જાહેર કર્યું કે ટ્રિબ્યુનલના નિર્ણયો કલમ 226/227 હેઠળ ઉચ્ચ અદાલતો અને કલમ 136 હેઠળ સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા ચકાસણીને પાત્ર છે.

આ ચુકાદાએ ઉચ્ચ અદાલતોની ભૂમિકા પુનઃસ્થાપિત કરી અને પુનઃપુષ્ટિ કરી કે ટ્રિબ્યુનલ ન્યાયિક સમીક્ષાનો વિકલ્પ નથી.

3. મદ્રાસ બાર એસોસિએશન વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૧૪ અને ૨૦૨૦)

- કોર્ટે રાષ્ટ્રીય કર ટ્રિબ્યુનલ કાયદાની કેટલીક જોગવાઈઓને રદ કરી, જેમાં સત્તાના વિભાજનના સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન હોવાનું દર્શાવવામાં આવ્યું.
- ટ્રિબ્યુનલ સભ્યોની નિમણૂક માટે ન્યાયિક સ્વતંત્રતા અને યોગ્ય પસંદગી પ્રક્રિયાઓની જરૂરિયાતને પુનઃપુષ્ટિ કરી.
- 2020 માં, કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે ટ્રિબ્યુનલની નિમણૂકોમાં ન્યાયતંત્રનું પ્રતિનિધિત્વ સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ, અને શરતો ન્યાયિક સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતો અનુસાર હોવી જોઈએ.

નિમણૂક અને રચના

ટ્રિબ્યુનલમાં સામાન્ય રીતે નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે:

- ન્યાયિક સભ્યો (ઉચ્ચ અદાલતો અથવા સુપ્રીમ કોર્ટના નિવૃત્ત ન્યાયાધીશો)
- ટેકનિકલ સભ્યો (સંબંધિત ક્ષેત્રના નિષ્ણાતો)

નિમણૂકોમાં કારોબારી વર્ચસ્વ અંગે ચિંતા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે, જેના કારણે ન્યાયિક ચકાસણી અને સુધારા માટે ભલામણો કરવામાં આવી છે.

ટ્રિબ્યુનલ સુધારા અધિનિયમ, ૨૦૨૧

ટ્રિબ્યુનલ્સની કામગીરીને સુવ્યવસ્થિત અને તર્કસંગત બનાવવા માટે, ટ્રિબ્યુનલ સુધારા અધિનિયમ, 2021 પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. મુખ્ય જોગવાઈઓમાં શામેલ છે:

- અમુક ટ્રિબ્યુનલોની નાબૂદી.
- અન્યનું પુનર્ગઠન અને વિલીનીકરણ.
- નિમણૂકની સમાન શરતો અને સેવા શરતો નિર્ધારિત કરી. જોકે, ન્યાયિક સ્વતંત્રતાને મર્યાદિત કરવા બદલ કાયદાની ટીકા થઈ, જેના કારણે કાનૂની પડકારો અને સુપ્રીમ કોર્ટના હસ્તક્ષેપ થયા.

ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા પડકારો

- સ્વતંત્રતાનો અભાવ: નિમણૂકો અને કામગીરીમાં કારોબારી દખલગીરી.
- ખાલી જગ્યાઓ: વિલંબિત નિમણૂકો ટ્રિબ્યુનલની કાર્યક્ષમતાને અસર કરે છે.
- સુલભતા: ઘણા ટ્રિબ્યુનલ્સ શહેરી વિસ્તારોમાં કેન્દ્રિત છે, જેના કારણે તેમને ઓછા સુલભ બનાવે છે.
- સમાંતર અધિકારક્ષેત્ર: ઉચ્ચ અદાલતો સાથેના અધિકારક્ષેત્રોને કારણે મૂંઝવણ.

ઝડપી અને અસરકારક નિર્ણય માટે વિશિષ્ટ મંચ પૂરા પાડીને ટ્રિબ્યુનલ્સ ભારતની કાનૂની વ્યવસ્થામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. બંધારણીય રીતે માન્ય હોવા છતાં, તેમની કાયદેસરતા અને અસરકારકતા ન્યાયિક સ્વતંત્રતા, સંસ્થાકીય અખંડિતતા અને જાહેર વિશ્વાસ પર ખૂબ આધાર રાખે છે. ન્યાયતંત્રે વારંવાર ભાર મૂક્યો છે કે ટ્રિબ્યુનલ્સે બંધારણીય સુરક્ષા અને ન્યાયિક દેખરેખને આધીન અસરકારક ન્યાયિક સંસ્થાઓ તરીકે કાર્ય કરવું જોઈએ.

આમ, જ્યારે ટ્રિબ્યુનલ્સ એક મહત્વપૂર્ણ જરૂરિયાત પૂરી કરે છે, ત્યારે તેમણે બંધારણીય મૂલ્યો અનુસાર ન્યાયીતા, કાર્યક્ષમતા અને જવાબદારી સુનિશ્ચિત કરતા સુધારાઓ સાથે વિકાસ કરવો જોઈએ.

૧.૧૯ ચૂંટણીઓ

ચૂંટણીઓ લોકશાહી રાજનીતિનો આધારસ્તંભ છે. ભારતમાં, બંધારણ મુક્ત અને ન્યાયી ચૂંટણીઓ યોજવા માટેનું માળખું સ્થાપિત કરે છે, જે પ્રતિનિધિ શાસન સુનિશ્ચિત કરે છે. બંધારણના ઘડવૈયાઓએ ચૂંટણીઓને લોકોની સાર્વભૌમત્વ જાળવી રાખવા અને રાષ્ટ્રની લોકશાહી ભાવના જાળવવા માટે પ્રાથમિક પદ્ધતિ તરીકે કલ્પના કરી હતી.

ચૂંટણી સંબંધિત બંધારણીય જોગવાઈઓ

1. બંધારણનો ભાગ XV (લેખ 324 થી 329) ચૂંટણીઓ સાથે સંબંધિત છે.
2. લોક પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૦ અને ૧૯૫૧ એ વૈધાનિક માળખા છે જે મતદાર યાદીઓ, ચૂંટણીઓનું સંચાલન, લાયકાત, ગેરલાયકાત અને ચૂંટણી ગુનાઓનું સંચાલન કરે છે.

કલમ ૩૨૪: ચૂંટણીઓનું દેખરેખ, દિશા અને નિયંત્રણ

- કલમ 324 ભારતના ચૂંટણી પંચ (ECI) ને ચૂંટણીઓનું નિરીક્ષણ અને સંચાલન કરવાની સત્તા આપે છે:
 - સંસદ,
 - રાજ્ય વિધાનસભાઓ,
 - રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિના કાર્યાલયો.

ECI એક સ્વાયત્ત બંધારણીય સંસ્થા છે, જે ખાતરી કરે છે કે ચૂંટણીઓ મુક્ત, ન્યાયી અને નિષ્પક્ષ રીતે યોજાય.

કલમ ૩૨૫: ધર્મ, જાતિ, જાતિ અથવા લિંગના આધારે કોઈ પણ વ્યક્તિ મતદાર યાદીમાં નામ દાખલ કરવા માટે અયોગ્ય રહેશે નહીં.

આ લેખ સાર્વત્રિક પુખ્ત મતાધિકારની ખાતરી આપે છે, સમાનતા અને ભેદભાવને પ્રોત્સાહન આપે છે.

કલમ ૩૨૬: લોકગૃહ અને વિધાનસભાઓની ચૂંટણી પુખ્ત મતાધિકારના આધારે થશે.

- તેમાં એવી જોગવાઈ છે કે ભારતના દરેક નાગરિક કે જેની ઉંમર ૧૮ વર્ષથી ઓછી ન હોય અને બંધારણ કે કાયદા હેઠળ અન્યથા ગેરલાયક ન હોય, તેને મતદાન કરવાનો અધિકાર છે.

કલમ ૩૨૭ અને ૩૨૮: ચૂંટણી સંબંધિત જોગવાઈઓ કરવાની સંસદ અને રાજ્ય વિધાનસભાઓની સત્તા

- સંસદ સંસદના બંને ગૃહો અને રાજ્ય વિધાનસભાઓ (લોકપ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ) ની ચૂંટણીઓ સંબંધિત કાયદા બનાવી શકે છે.
- રાજ્ય વિધાનસભાઓને સ્થાનિક સંસ્થાઓ માટે સમાન સત્તાઓ છે.

કલમ ૩૨૯: ચૂંટણી બાબતોમાં અદાલતો દ્વારા દખલગીરી પર પ્રતિબંધ

- તે અદાલતોને ચૂંટણી પ્રક્રિયામાં દખલ કરવાથી પ્રતિબંધિત કરે છે, સિવાય કે ચૂંટણી અરજીઓ દ્વારા, જે પરિણામોની જાહેરાત પછી જ દાખલ કરી શકાય છે.

ભારતના ચૂંટણી પંચની ભૂમિકા અને સત્તાઓ

- રચના: ECI માં મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર અને રાષ્ટ્રપતિ નક્કી કરી શકે તેટલા ચૂંટણી કમિશનરોનો સમાવેશ થાય છે.
- શક્તિઓ:
 - મતદાર યાદી તૈયાર કરવી.
 - ચૂંટણીનું સંચાલન.

- આદર્શ આચારસંહિતાનો અમલ.
- ચૂંટણી ખર્ચ પર દેખરેખ રાખવી.
- રાજકીય પક્ષો અને ચૂંટણી પ્રતીકોની માન્યતા અંગેના વિવાદોનું નિરાકરણ.

મહત્વપૂર્ણ કેસ કાયદા

1. એસએસ ધનોઆ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (1991)

સુપ્રીમ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે ચૂંટણી પંચ એક અર્ધ-ન્યાયિક સત્તા છે, અને લોકશાહી પ્રક્રિયા સુનિશ્ચિત કરવા માટે તેની સ્વતંત્રતા મહત્વપૂર્ણ છે.

૨. મોહિન્દર સિંહ ગિલ વિરુદ્ધ મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર (૧૯૭૮)

આ સીમાચિહ્નરૂપ કેસમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો કે કલમ 324 એ શક્તિનો ભંડાર છે. કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે ચૂંટણી પંચ મુક્ત અને ન્યાયી ચૂંટણીઓ યોજવા માટે તમામ જરૂરી પગલાં લઈ શકે છે, ભલે તે એવા વિસ્તારોમાં પણ હોય જ્યાં લોક પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમનો સમાવેશ થતો નથી.

3. ઇન્દિરા નેહરુ ગાંધી વિ. રાજ નારાયણ (1975)

આ કેસ ચૂંટણીઓની માન્યતા અને ન્યાયિક સમીક્ષા સાથે સંબંધિત હતો. સુપ્રીમ કોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે મુક્ત અને ન્યાયી ચૂંટણીઓ બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ છે, અને આ મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડતા કાયદાઓ ગેરબંધારણીય છે.

૪. પીયુસીએલ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૨૦૦૩)

સુપ્રીમ કોર્ટે ચુકાદો આપ્યો કે મતદારોને ઉમેદવારોના ભૂતકાળ, તેમના ગુનાહિત રેકૉર્ડ, સંપત્તિ અને જવાબદારીઓ સહિત, કલમ 19(1)(a) - વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર હેઠળ જાણવાનો મૂળભૂત અધિકાર છે.

5. કુલદિપ નાયર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (2006)

સુપ્રીમ કોર્ટે રાજ્યસભાની ચૂંટણીઓ માટે ખુલ્લી મતદાન પ્રણાલીને સમર્થન આપ્યું હતું, અને કહ્યું હતું કે કલમ 19(1)(a) હેઠળ ચૂંટણીમાં ગુપ્તતા એ સંપૂર્ણ આવશ્યકતા નથી, ખાસ કરીને જ્યાં મતદાર એક પ્રતિનિધિ હોય અને સામાન્ય મતદાર ન હોય.

ચૂંટણી સુધારા અને પડકારો

ભારતે નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી છે, છતાં પડકારો હજુ પણ છે:

- રાજકારણનું અપરાધીકરણ.
- પૈસાની તાકાત અને મત ખરીદી.
- ખોટા સમાચાર અને ખોટી માહિતી.
- શહેરી વિસ્તારોમાં મતદારોની ઉદાસીનતા અને ઓછું મતદાન.

ભારતમાં ચૂંટણીઓ માત્ર એક પ્રક્રિયાગત કવાયત નથી; તે તેની લોકશાહી વ્યવસ્થાનું જીવન છે. બંધારણ, તેની વિસ્તૃત જોગવાઈઓ અને ચૂંટણી પંચની સંસ્થાકીય ભૂમિકા દ્વારા, ખાતરી કરે છે કે ચૂંટણીઓ લોકોની ઇચ્છાની સાચી અભિવ્યક્તિ રહે. જોકે, ચૂંટણી પ્રક્રિયાની પવિત્રતા, પારદર્શિતા અને વિશ્વસનીયતા જાળવવા માટે સતત તકેદારી, સુધારા અને ન્યાયિક દેખરેખ જરૂરી છે.

૧.૨૨ કટોકટીની જોગવાઈઓ

ભારતીય બંધારણના ઘડવૈયાઓએ રાષ્ટ્રની સાર્વભૌમત્વ, અખંડિતતા અને સુરક્ષાનું રક્ષણ કરવા અને અસાધારણ પરિસ્થિતિઓમાં શાસન તંત્ર અસરકારક રીતે કાર્ય કરે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે કટોકટીની જોગવાઈઓનો સમાવેશ કર્યો હતો. આ જોગવાઈઓ ભારતના બંધારણના ભાગ XVIII (કલમ 352 થી 360) માં સમાવિષ્ટ છે. તેઓ કેન્દ્ર સરકારને કટોકટીના સમયે સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે સત્તાના સામાન્ય વિતરણને ઓવરરાઇડ કરવાની સત્તા આપે છે.

ભારતીય બંધારણ હેઠળ ત્રણ પ્રકારની કટોકટી છે:

૧. રાષ્ટ્રીય કટોકટી (કલમ 352)

જ્યારે યુદ્ધ, બાહ્ય આક્રમણ અથવા સશસ્ત્ર બળવાને કારણે ભારત અથવા તેના કોઈપણ ભાગની સુરક્ષા માટે ખતરો હોય ત્યારે ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા રાષ્ટ્રીય કટોકટી જાહેર કરી શકાય છે.

મુખ્ય વિશેષતાઓ:

- પ્રધાનમંત્રીના નેતૃત્વ હેઠળના મંત્રી પરિષદની લેખિત સલાહ પર તેની જાહેરાત કરી શકાય છે.
- શરૂઆતમાં એક મહિના માટે માન્ય, સંસદ દ્વારા છ મહિના સુધી લંબાવી શકાય છે, અને દર છ મહિને સમયાંતરે સંસદીય મંજૂરી સાથે અનિશ્ચિત સમય માટે ચાલુ રાખી શકાય છે.
- સંઘીય માળખામાં ફેરફાર થાય છે - કેન્દ્ર સરકાર રાજ્યના વિષયો પર કાયદો બનાવવાની સત્તા મેળવે છે.
- યુદ્ધ અથવા બાહ્ય આક્રમણને કારણે રાષ્ટ્રીય કટોકટીની કામગીરી દરમિયાન કલમ 19 હેઠળના મૂળભૂત અધિકારો આપમેળે સ્થગિત થઈ જાય છે.

મહત્વપૂર્ણ કેસ કાયદો:

- *એડીએમ જબલપુર વિરુદ્ધ શિવકાંત શુક્લા (૧૯૭૬)* : હેબિયસ કોર્પસ કેસ તરીકે પણ ઓળખાતા, સુપ્રીમ કોર્ટે વિવાદાસ્પદ યુકાદો આપ્યો હતો કે રાષ્ટ્રીય કટોકટી દરમિયાન, નાગરિકોને કલમ ૨૧ હેઠળ જીવનના અધિકાર સહિત મૂળભૂત અધિકારોના અમલ માટે કોર્ટમાં જવાનો અધિકાર નથી.
- *મિનર્વા મિલ્સ લિમિટેડ વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (૧૯૮૦)* : કોર્ટે ૪૨મા સુધારાને ૨૬ કર્યો જેમાં કટોકટી દરમિયાન કારોબારીને વ્યાપક સત્તા આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો અને મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત પર ભાર મૂક્યો હતો, અને પુષ્ટિ આપી હતી કે કટોકટીની સત્તાઓનો ઉપયોગ બંધારણના મૂળભૂત લક્ષણોનો નાશ કરવા માટે થઈ શકતો નથી.

૨. રાષ્ટ્રપતિ શાસન / રાજ્ય કટોકટી (કલમ ૩૫૬)

કલમ 356 માં બંધારણીય તંત્રની નિષ્ફળતા હોય ત્યારે રાજ્યમાં રાષ્ટ્રપતિ શાસન લાદવાની જોગવાઈ છે.

મુખ્ય વિશેષતાઓ:

- જ્યારે રાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યપાલનો અહેવાલ પ્રાપ્ત કર્યા પછી અથવા અન્યથા, સંતુષ્ટ થાય કે રાજ્યનું શાસન બંધારણીય જોગવાઈઓ અનુસાર ચલાવી શકાતું નથી, ત્યારે આનો ઉપયોગ થાય છે.
- શરૂઆતમાં છ મહિના માટે માન્ય અને સંસદીય મંજૂરીથી ત્રણ વર્ષ સુધી લંબાવી શકાય છે.
- આ સમયગાળા દરમિયાન, રાજ્યપાલ રાષ્ટ્રપતિ વતી કાર્ય કરે છે અને રાજ્યના કારોબારી અને કાયદાકીય કાર્યોનું નિયંત્રણ સંભાળે છે.

મહત્વપૂર્ણ કેસ કાયદો:

- એસઆર બોમ્મઈ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૧૯૯૪) : એક સીમાચિહ્નરૂપ કેસ જેમાં સુપ્રીમ કોર્ટે રાષ્ટ્રપતિ શાસન લાદવાની બાબત ન્યાયિક સમીક્ષાને પાત્ર હોવાનું ઠરાવ્યું હતું. કોર્ટે બંધારણના મૂળભૂત માળખાના ભાગ રૂપે સંઘવાદ પર ભાર મૂક્યો હતો અને ચુકાદો આપ્યો હતો કે કલમ ૩૫૬નો બદનામી અથવા રાજકીય રીતે પ્રેરિત ઉપયોગ ગેરબંધારણીય છે.

૩. નાણાકીય કટોકટી (કલમ ૩૬૦)

કલમ ૩૬૦ રાષ્ટ્રપતિને નાણાકીય કટોકટી જાહેર કરવાની સત્તા આપે છે જો તેમને ખાતરી થાય કે ભારત અથવા તેના કોઈપણ ભાગની નાણાકીય સ્થિરતા અથવા શાખ જોખમમાં છે.

મુખ્ય વિશેષતાઓ:

- ભારતમાં આજ સુધી આવી કોઈ કટોકટી જાહેર કરવામાં આવી નથી.
- બે મહિનાની અંદર સંસદીય મંજૂરી જરૂરી છે.

- કેન્દ્ર સરકાર રાજ્યોને ન્યાયાધીશો સહિત જાહેર સેવકોના પગાર અને ભથ્થા ઘટાડવાનો નિર્દેશ આપી શકે છે.
- રાષ્ટ્રપતિ કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે નાણાકીય વિતરણમાં ફેરફાર કરી શકે છે.

સલામતી અને સુધારા:

કટોકટીની સત્તાઓના દુરુપયોગને રોકવા માટે અનેક સુરક્ષા પગલાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે:

- ૪૪મો બંધારણીય સુધારો અધિનિયમ, ૧૯૭૮:
 - રાષ્ટ્રીય કટોકટી જાહેર કરવા માટે રાષ્ટ્રપતિ માટે ફક્ત મંત્રીમંડળની લેખિત સલાહ પર જ કાર્ય કરવાનું ફરજિયાત બનાવ્યું.
 - "આંતરિક અશાંતિ" ની જગ્યાએ "સશસ્ત્ર બળવો" શબ્દ દાખલ કર્યો.
 - કલમ 19 ના સસ્પેન્શનને ફક્ત યુદ્ધ અથવા બાહ્ય આક્રમણની પરિસ્થિતિઓ સુધી મર્યાદિત રાખ્યું, સશસ્ત્ર બળવો નહીં.
 - કટોકટી લંબાવવા માટે ખાસ બહુમતી દ્વારા સંસદીય મંજૂરી જરૂરી છે.

ભારતીય રાજકારણ પર કટોકટીની જોગવાઈઓનો પ્રભાવ:

કટોકટીની જોગવાઈઓની દૂરગામી અસર છે:

- તેઓ અણધાર્યા કટોકટીઓનું સંચાલન કરવા માટે કાનૂની પદ્ધતિ પૂરી પાડે છે.
- જોકે, રાજકીય હેતુઓ માટે પણ તેનો દુરુપયોગ થઈ શકે છે, જેમ કે 1975માં ઇન્દિરા ગાંધીની સરકાર દ્વારા લાદવામાં આવેલી કટોકટી દરમિયાન જોવા મળ્યું હતું.
- ખાસ કરીને ૧૯૭૫ પછી, ન્યાયિક અર્થઘટનના વિકાસથી લોકશાહી સુરક્ષા મજબૂત થઈ છે.

ભારતીય બંધારણમાં કટોકટીની જોગવાઈઓ કટોકટીમાં અસરકારક શાસન અને લોકશાહી સિદ્ધાંતોના રક્ષણ વચ્ચે એક સુંદર સંતુલન રજૂ કરે છે. એસઆર બોમાઈ અને મિનર્વા મિલ્સ જેવા

સીમાચિહ્નરૂપ યુકાદાઓ દ્વારા ન્યાયતંત્રે કારોબારી અતિરેક સામે રક્ષણ આપવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે. જ્યારે આ જોગવાઈઓ રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અને સ્થિરતા માટે આવશ્યક છે, ત્યારે લોકશાહી અને સંઘવાદની ભાવનાને જાળવી રાખવા માટે તેનો ઉપયોગ સાવધાની, બંધારણીય વફાદારી અને ન્યાયિક દેખરેખ સાથે કરવો જોઈએ.

૧.૨૪ બંધારણમાં સુધારો

સામાન્ય કાયદાઓથી વિપરીત, ભારતનું બંધારણ એક ગતિશીલ અને જીવંત દસ્તાવેજ છે. તે સમાજની બદલાતી જરૂરિયાતોને સંબોધવા માટે પોતાના સુધારાની જોગવાઈ કરે છે. સુધારાની આ શક્તિ બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૬૮ માં સમાવિષ્ટ છે. બંધારણના ઘડવૈયાઓએ બંધારણમાં સુધારો કરવા માટે એક લવચીક છતાં સંતુલિત પ્રક્રિયા પૂરી પાડી હતી, જેનાથી તેના મૂળભૂત માળખા સાથે સમાધાન કર્યા વિના તેની અનુકૂળનક્ષમતા સુનિશ્ચિત થઈ હતી.

બંધારણીય જોગવાઈઓ (કલમ ૩૬૮)

ભારતીય બંધારણની કલમ ૩૬૮ બંધારણમાં સુધારો કરવાની શક્તિ અને પ્રક્રિયા સાથે સંબંધિત છે. તે સુધારાઓને ત્રણ શ્રેણીઓમાં વિભાજિત કરે છે:

૧. સંસદના સાદી બહુમતી દ્વારા (કલમ ૩૬૮ ની બહાર): કેટલીક જોગવાઈઓમાં સંસદના બંને ગૃહોમાં હાજર અને મતદાન કરતા સભ્યોની સાદી બહુમતી દ્વારા સુધારો કરી શકાય છે. આમાં શામેલ છે:
 - નવા રાજ્યોનો પ્રવેશ અથવા સ્થાપના (કલમ ૨)
 - રાજ્યોના નામ, સીમાઓ અથવા ક્ષેત્રોમાં ફેરફાર (કલમ ૩)
 - બીજી સૂચિ - મહેનતાણું, ભથ્થાં, વગેરે.
 - સંસદમાં કાર્યપદ્ધતિના નિયમો
 - સત્તાવાર ભાષાનો ઉપયોગ

2. સંસદના ખાસ બહુમતી દ્વારા: મોટાભાગની જોગવાઈઓ માટે ખાસ બહુમતી જરૂરી છે:

- દરેક ગૃહના કુલ સભ્યપદના બહુમતી સભ્યો
- હાજર રહેલા અને મતદાન કરનારા સભ્યોની બે તૃતીયાંશ બહુમતી આ મૂળભૂત અધિકારો, નિર્દેશક સિદ્ધાંતો, સંઘ અને રાજ્ય સંબંધો વગેરે જેવી મુખ્ય જોગવાઈઓને લાગુ પડે છે.

3. ખાસ બહુમતી દ્વારા અને અડધા રાજ્યો દ્વારા બહાલી: સંઘીય માળખાને અસર કરતી કેટલીક જોગવાઈઓ માટે, સંસદમાં ખાસ બહુમતી ઉપરાંત, ઓછામાં ઓછા અડધા રાજ્ય વિધાનસભાઓ દ્વારા બહાલીની જરૂર પડે છે. આમાં શામેલ છે:

- રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી
- સંઘ અને રાજ્યોની કારોબારી સત્તાનો વિસ્તાર
- ન્યાયતંત્ર - સુપ્રીમ કોર્ટ અને હાઇકોર્ટ
- સંસદમાં રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ
- બંધારણમાં સુધારો કરવાની સંસદની સત્તાઓ

મહત્વપૂર્ણ કેસ કાયદા

1. શંકરી પ્રસાદ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (1951)

આ કેસમાં, સુપ્રીમ કોર્ટે પ્રથમ બંધારણીય સુધારાની માન્યતાને સમર્થન આપ્યું અને ઠરાવ્યું કે સંસદને કલમ 368 હેઠળ મૂળભૂત અધિકારો સહિત બંધારણના કોઈપણ ભાગમાં સુધારો કરવાની સત્તા છે.

2. સજ્જન સિંહ વિરુદ્ધ રાજસ્થાન રાજ્ય (૧૯૬૫)

કોર્ટે શંકરી પ્રસાદ કેસમાં પોતાના પહેલાના વલણને પુનઃપુષ્ટિ આપી અને ઠરાવ્યું કે સંસદ મૂળભૂત અધિકારોમાં સુધારો કરી શકે છે.

૩. ગોલકનાથ વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય (૧૯૬૭)

આ એક સીમાચિહ્નરૂપ ચુકાદો હતો જ્યાં સુપ્રીમ કોર્ટે તેના અગાઉના નિર્ણયોને ઉલટાવી દીધા હતા અને ઠરાવ્યું હતું કે સંસદ બંધારણના ભાગ III (એટલે કે, મૂળભૂત અધિકારો) માં સુધારો કરી શકતી નથી. કોર્ટે જણાવ્યું હતું કે કલમ 13 હેઠળ સુધારો એક 'કાયદો' છે, અને તેથી જો તે મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તો તે રદબાતલ ગણાશે.

આ નિર્ણયથી બંધારણીય કટોકટી ઊભી થઈ અને સરકારે 24મા બંધારણીય સુધારા અધિનિયમ, 1971 દ્વારા તેને રદ કરવાની પ્રેરણા આપી, જેમાં સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવ્યું હતું કે સંસદને મૂળભૂત અધિકારો સહિત બંધારણના કોઈપણ ભાગમાં સુધારો કરવાની સત્તા છે.

૪. કેશવાનંદ ભારતી વિ. કેરળ રાજ્ય (1973)

આ સુધારાની સત્તા પરનો સૌથી મહત્વપૂર્ણ બંધારણીય નિર્ણય છે. સુપ્રીમ કોર્ટે ગોલકનાથને રદ કર્યો અને 24મા સુધારાની માન્યતાને સમર્થન આપ્યું. જો કે, તેણે "મૂળભૂત માળખાનો સિદ્ધાંત" રજૂ કર્યો, જેમાં જણાવ્યું હતું કે સંસદ બંધારણના કોઈપણ ભાગમાં સુધારો કરી શકે છે પરંતુ તેના મૂળભૂત માળખામાં ફેરફાર કરી શકતી નથી.

મૂળભૂત માળખામાં શામેલ છે: બંધારણની સર્વોપરિતા, કાયદાનું શાસન, સત્તાઓનું વિભાજન, ન્યાયિક સમીક્ષા, મૂળભૂત અધિકારો, સંઘવાદ, ધર્મનિરપેક્ષતા, સરકારનું લોકશાહી સ્વરૂપ, વગેરે.

૫. ઇન્દિરા નેહરુ ગાંધી વિ. રાજ નારાયણ (1975)

સુપ્રીમ કોર્ટે મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કર્યો અને કલમ 329A (39મા સુધારા દ્વારા દાખલ કરાયેલ) ની કલમ 4 ને રદ કરી, જે વડા પ્રધાનની ચૂંટણીને ન્યાયિક સમીક્ષાથી મુક્ત કરવાનો પ્રયાસ કરતી હતી. કોર્ટે ઠરાવ્યું કે આ મુક્ત અને ન્યાયી ચૂંટણીના સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન કરે છે, જે મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ છે.

૬. મિનર્વા મિલ્સ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (૧૯૮૦)

સુપ્રીમ કોર્ટે કેશવાનંદ ભારતીમાં નિર્ધારિત સિદ્ધાંતને મજબૂત બનાવ્યો અને સંસદને અમર્યાદિત સુધારાની સત્તા આપતી 42મા સુધારાની કલમોને રદ કરી. કોર્ટે ચુકાદો આપ્યો કે મર્યાદિત સુધારાની સત્તા પોતે જ મૂળભૂત માળખાનો ભાગ છે, અને સંસદ આ મર્યાદાનો નાશ કરી શકતી નથી.

ભારતીય બંધારણ કલમ 368 હેઠળ તેના મૂળભૂત આદર્શોનું રક્ષણ કરતી વખતે પરિવર્તનની જરૂરિયાતને ઓળખીને માળખાગત અને ક્રમિક રીતે સુધારાની જોગવાઈ કરે છે. મૂળભૂત માળખાનો સિદ્ધાંત બંધારણીય રક્ષણ તરીકે કાર્ય કરે છે જે ખાતરી કરે છે કે બંધારણનો સાર અકબંધ રહે છે, ભલે તે વિકસિત થાય. આ ન્યાયિક નવીનતા ભારતના બંધારણવાદનો પાયાનો પથ્થર બની ગઈ છે, જે સંસદીય સાર્વભૌમત્વ અને બંધારણીય સર્વોચ્ચતા વચ્ચે સુસંતુલન સ્થાપિત કરે છે. વિવિધ સીમાચિહ્નરૂપ ચુકાદાઓ દ્વારા, ન્યાયતંત્રે બંધારણના આત્માને સાચવ્યો છે, ખાતરી કરી છે કે તે લવચીક અને ટકાઉ બંને રહે છે.

પુસ્તકો સંદર્ભ

૧. ભારતના બંધારણનો પરિચય

- લેખક : દુર્ગાદાસ બાસુ
- પ્રકાશક : લેક્સિસનેક્સિસ
- નવીનતમ આવૃત્તિનું વર્ષ : ૨૦૨૩
- આવૃત્તિ : ૨૫મી આવૃત્તિ

૨. ભારતીય બંધારણીય કાયદો

- લેખક : એમ.પી. જૈન
- પ્રકાશક : લેક્સિસનેક્સિસ
- નવીનતમ આવૃત્તિનું વર્ષ : ૨૦૨૨
- આવૃત્તિ : ૮મી આવૃત્તિ

૩. ભારતનું બંધારણ: એક સંદર્ભિત વિશ્લેષણ

- લેખક : અરુણ કે. તિરુવેંગડમ
- પ્રકાશક : હાર્ટ પબ્લિશિંગ (બ્લૂમ્સબરી પબ્લિશિંગ)
- પ્રકાશન વર્ષ : 2017
- આવૃત્તિ : પહેલી આવૃત્તિ

૪. લોકશાહી બંધારણનું કાર્ય: ભારતીય અનુભવ

- લેખક : ગ્રાનવિલે ઓસ્ટિન
- પ્રકાશક : ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ
- પ્રકાશન વર્ષ : 2003
- આવૃત્તિ : પહેલી આવૃત્તિ

૫. ભારતના બંધારણ પર ભાષ્ય

- લેખક : સુભાષ સી. કશ્યપ
- પ્રકાશક : યુનિવર્સલ લો પબ્લિશિંગ (લેક્સિસનેક્સિસ)
- નવીનતમ આવૃત્તિનું વર્ષ : ૨૦૧૯
- આવૃત્તિ : ત્રીજી આવૃત્તિ (સુધારેલ અને વિસ્તૃત)